

ਕਿੱਸਾ

ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ (ਪੀਲੂ)

ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ

ਕਿੱਸਾ
ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ
(ਪੀਲੂ)

ਸੰਪਾਦਕ
ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ
ਪੀ ਐਚ. ਡੀ.

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143002

KISSA MIRZA SAHIBAN (PEELU)

Edited by

DR. CHARANJIT SINGH GUMTALA
253, Ajit Nagar, AMRITSAR-143006

ISBN 81-7856-126-3

ਸਰਵਰਕ : ਸੁਖਵੰਤ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵਰ੍ਹਾ - 2014

ਕੀਮਤ - ਸਜਿਲਦ : 200 ਰੁਪਏ

PRICE : PAPER BACK Rs. 100-/-

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ

42, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨਗਰ,

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143002

ਛਾਪਕ :

ਪ੍ਰਿੰਟ ਵੈੱਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸਮਰਪਿਤ

ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ

ਸ. ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ

ਜਿਸਦੇ ਗਾਏ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਸੱਦਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹਨ !

ਏਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ

ਕਿੱਸਾ ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਕ੍ਰਿਤ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ

(ਸਹਿ-ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ)

ਤਤਕਰਾ

ਦੇ ਸ਼ਬਦ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ (ਸਰੂਪ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ)	7
2. ਪੀਲੂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ	23
3. ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਗਾਥਾ	28
4. ਨਾਇਕ ਦਾ ਸੰਕਲਪ	33
5. ਪੀਲੂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਬੋਧ	41
6. ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਾਸਾਰ	49
7. ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ	56
8. ਮੂਲ ਪਾਠ	75
9. ਅਰਥਾਵਲੀ ਤੇ ਸੰਕੇਤਵਾਲੀ	86
10. ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕ੍ਰਿਤ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ	93
11. ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ	110

ਦੇ ਸ਼ਬਦ

ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਅੰਤ ਸੁਖਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਪੀਲੂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦੂਜਾ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਨੇ 'ਕਿੱਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਰਚ ਕੇ 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਦੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਅੰਤ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਇੰਜ ਕਿੱਸਾ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਟੁਟ ਕੇ ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਦੁਖਾਂਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵੱਲ ਝੁਕ ਗਿਆ। ਪੀਲੂ ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਏਨੀ ਮਕਬੂਲ ਹੋਈ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿੱਸੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਹੀ ਲਿਖੇ।

ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਏਨਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਅਜੇ ਤੀਕ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ, ਮਸਿਆ ਮੁਸਾਦਾਂ ਤੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਸ਼ਾਅਦੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੀ ਮੱਸਿਆ ਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਆਮ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਗਵਾਈ ਅਜੇ ਤੀਕ ਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੱਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਹੋਕਾਂ ਲਾ ਕੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ. ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਕਠਾਣੀਆਂ ਜਿਲ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ।

ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਪਾਠ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿੱਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਪੂਰਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖਰਦਾਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਵੀ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੀਲੂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਰਚਿਆ। ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਡਾ. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਦਾ ਇੱਕ ਲੇਖ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਡਾ. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀ ਲਿਮਿਟਡ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ (ਸਰੂਪ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ)

ਡਾ. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ

'ਕਿੱਸਾ' ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ : ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਕਥਾ ਜਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ¹। ਅਰਬ ਵਿਚ ਗਦਾਤਮਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ "ਕਿੱਸਾ" ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਬਿਆਨੀਆ ਕਾਵਿ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮ/ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸੱਚੀ, ਕਲਪਿਤ ਜਾਂ ਅਰਥ ਕਲਪਿਤ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਰੋਮਾਂਸਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬਹੁ ਪਾਤਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਰਤਾਰਾ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਿੱਸਾ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤੱਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਝਲਕ ਦਰਸਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਉਦਭਵ ਸਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਮੱਤ ਇਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ, ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰਨ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਬਾਰੇ ਉਪਲਬਧ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਮਿਥਿਤ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਅਸਲ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤ, ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ, ਵਕਤ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਿਫਤ, ਮਸਨਵੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦਮੋਦਰ ਤੇ ਪੀਲੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮਸਨਵੀ ਵਾਲੀ ਉਕਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਈ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸਿੱਧਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਨਾਉਂ ਦਮੋਦਰ ਜਾਤ ਗੁਲਾਟੀ ਆਇਆ ਸਿੱਕ ਸਿਆਲੀ।
ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮਸਲਤ ਕੀਤੀ ਬਹਿਕੇ ਇਬਾਈ ਜਾਲੀ।
ਵੜਿਆ ਵੰਝ ਚੂਚਕ ਦੇ ਵੇਹੜੇ, ਜਿਥੇ ਸਿਆਲ ਅਬਦਾਲੀ।
ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਉਸ, ਵੇਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਲੀ।

(ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ)

ਘਰ ਖੀਵੇ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਜੰਮੀ ਮੰਗਲਵਾਰ।
 ਡੂਮ ਸਹੇਲੀ ਗਾਂਵਦੇ ਖਾਨ ਖੀਵੇ ਦੇ ਬਾਰ।
 ਰੱਜ ਦੁਆਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ।
 ਰਲ ਤਦਬੀਰਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਛੈਲ ਹੋਈ ਮੁਟਿਆਰ।

(ਮਿਰਜਾ ਪੀਲੂ)

ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਜੇ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਵਜੋਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਮਸਨਵੀ ਵਾਲੇ ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤੀ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਦੀ ਗੀਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਤਤ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਮੋਦਰ ਉਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਰਬਾਂਤ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ²। ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਕਿੱਸਾ 'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ' ਦਾ ਦਵੱਈਆਂ ਤੇ ਪੀਲੂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ 'ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਦਾ ਦੋਹਰਾ ਛੰਦ ਬੇਸ਼ਕ ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਦੋ ਤੁਕੇ (Couplet) ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਛੰਦ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਤੱਤਕਾਲੀ ਲੋਕ ਗਾਇਕ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਇਸੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਰਚਦੇ ਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖੋਂ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਤੇ ਪੀਲੂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਮਾਮੂਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਰਤੀ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਇਕਾ ਨਾਲੋਂ ਨਾਇਕ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਿਆਨਣ ਉਤੇ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੇਮ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਿਯਾ ਆਲੰਬਨ ਪੁਰਖ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕਵੀਆਂ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਾਰੀ ਨਖਸ਼ਿਖ ਵਰਣਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਹੀਰ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਉੱਨੀ ਉਸਤਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਿੰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਵਾਹੁਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਉਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਵਾਲੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੀ ਪੀਲੂ ਰਚਿਤ 'ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਕਿੱਸੇ ਲੋਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਕਥਾ ਵਰਣਨ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਖੁਲਾਸੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਲਵਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਸਲੋਂ ਮਾਮੂਲੀ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਨਲ-ਦਮਿਯੰਤੀ, ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ, ਮਾਧਵਾਨਲ ਕਾਮ ਕੰਦਲਾ, ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਢੋਲ ਸ਼ਮਸ਼, ਆਦਿ-ਭਾਰਤੀ ਸੋਮੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾਵਾਂ ਵਲ ਕਈ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ, ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ, ਦੋਹੇ, ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਵੀ ਲੋਕ ਵਾਰ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ

ਅਜੇਹਾ ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜਨਮਦੀਆਂ, ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਗੇ ਤੁਰਦੀਆਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਿਕ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ 'ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ', 'ਹਿੱਤ ਉਪਦੇਸ਼', 'ਪੰਚ ਤੰਤਰ', 'ਕਥਾ ਸਰਿਤ ਸਾਗਰ', 'ਰਾਮਾਇਣ', 'ਮਹਾਂਭਾਰਤ' ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਾਨ ਬੇਨੀਫੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦਗਮ ਸਥਾਨ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।¹ ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਅਰਬ ਦੇ ਰਸਤੇ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਵੀ ਰੁਦਕੀ ਨੂੰ ਮਸਨਵੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਮਸਨਵੀ 'ਕਲੀਲਾ ਓ ਦਮਨਾ' ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਰਚਨਾ 'ਪੰਚ ਤੰਤਰ' ਦੇ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਮਸਨਵੀ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੀ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖਤੀ ਤੇ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨਾ ਕਾਫੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਪਾਲੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਪਾਖਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਨਮੂਨਾ 'ਰਿਗਵੇਦ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਯਮਯਮੀ ਦਾ ਸੰਬਾਦ ਪ੍ਰੇਮਾਖਿਆਨ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਰਵਸ਼ੀ ਪਰੂਰਵਾ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾ ਵੀ ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਗਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਹੀਰ ਚਰਿਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮਾਖਿਆਨ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਥੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੇਮਾਖਿਆਨ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਥੇ ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਰੁਕਮਣੀ, ਨਲ-ਦਮਿਯੰਤੀ, ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੁਸ਼ਿਅੰਤ, ਅਰਜਨ-ਸੁਭੱਦਰਾ, ਸ਼ਿਵ ਪਾਰਵਤੀ, ਇੰਦਰ-ਗੌਤਮ-ਅਹੱਲਿਆ, ਆਦਿ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਆਖਿਆਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮਾਖਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੀਰ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਉਤੇ ਮਾਣ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਨਾ ਇਸੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਭਾਰਤੀ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮਰਾਠੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਵਾਂਗੂ ਦਸਵੀਂ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਨਿਖਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਆਰਿਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀਆਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਗਵਾਂਢੀ

ਬੋਲੀਆਂ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਚੋਖਾ ਭੰਡਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਤਤਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਢੋਲਾ ਸਮਸ', 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ', 'ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ', 'ਰਸਾਲੂ ਕੋਕਿਲਾਂ', 'ਪੂਰਨ ਸੁੰਦਰਾਂ', 'ਕਾਮਰੂਪ ਕਾਮਲਤਾ', 'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ', 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ', 'ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ', 'ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਮੈਨਾਵੰਡੀ', ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀਆਂ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲਿੱਪੀ-ਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਮੌਖਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਲੋਕ ਕਵੀ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਗਾਮੰਤਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਲਈ ਇਕੱਠਾਂ, ਪਿੜਾਂ, ਮੇਲਿਆਂ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉਤੇ ਗਾ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਰਚਨ, ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕਰਨ, ਯਾਦ ਕਰਨ ਤੇ ਸਾਂਭਣ ਦਾ ਕੰਮ ਪੁਸ਼ਤ-ਦਰ-ਪੁਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਲੋਕ ਕਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਛੰਦਾਂ, ਸਵੱਈਏ, ਚੌਪਾਈ, ਦੇਹਿਰੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪੱਧਰ ਦੀਬੋਲੀ ਵਿਚ ਰਚਦੇ ਸਨ। ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਲੋਕ ਗਾਇਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦਿਲਚਸਪ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਟੋਟਕਿਆਂ ਵਿਚ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ (ਜਿਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸਾਲ ਪੀਲੂ ਦਾ 'ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਹੈ) ਤੇ ਬਾਕੀ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਧਾਰਨ ਗਦ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਯੋਗ ਵਾਰਸਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਢੋਲਾ ਸੰਮੀ' ਜਾਂ 'ਢੋਲ ਸਮਸ', 'ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ', 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ', 'ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ', 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ', 'ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ', ਆਦਿ ਪ੍ਰੀਤ ਜੋੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤਤਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਇਕ ਤੁਕ "ਸੋਰਠ ਬੀਜਾ ਗਾਵੀਐ" ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਬਦ "ਗਾਵੀਐ" ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੀਤ ਕਾਵਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਮੌਜੂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਪੱਕ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।⁴ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਦਮੋਦਰ, ਪੀਲੂ, ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਮੁੱਢਲੇ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਿੱਸੇ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਲਿੱਪੀ-ਬੱਧ ਰੋਮਾਂਸਿਕ ਕਾਵਿ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਮੌਲਿਕ ਕਿਰਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਬਿਆਨਿਆਂ ਕਾਵਿ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਉਹ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਪਰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਉਹ ਜੋ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਉਹ ਜੋ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਏ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਆਪਸ ਵਿਚ

ਰਚ ਮਿਚ ਗਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਕਰ ਸਕਣਾ ਅੱਜ ਅਸਲੋਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਗਾਡੀ-ਰਾਹ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਆਏ ਦਿਨ ਨਵੇਂ ਹੱਲੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀ, ਹੂਨ, ਪਠਾਨ, ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਮੁਗਲ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਠੁਕ ਨਾ ਬੱਝ ਸਕਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਥੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਬਿਆਨਿਆਂ ਕਾਵਿ ਉਗਦਾ ਤੇ ਮਿਟਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਵਿਕਸਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਿਤ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਗਾਇਕ ਸ਼ਰੇਣੀ ਨੇ ਪਾਈ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿੱਸੇ ਰਚਨਾ ਤੇ ਲਿੱਪੀ-ਬੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ ਜਦੋਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਰਚੇਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕਿੱਸੇ ਰਚਨ ਤੇ ਵੇਚ ਵੱਟ ਕਰਨ ਜਾਂ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜਿਆ। ਲਿੱਪੀ-ਬੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਕਿੱਸਾ 'ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ' ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਾਹਿਤ-ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 14 ਵੀਂ ਤੇ 15 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਹੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਸਲੋਂ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਵ ਹੋਂਦ ਬਹੁਤਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ।

ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਅਸਲੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਸੀ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਅਣਦਿਸਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਨਵੀਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਆਤਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਰਜਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ"⁵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਹੁਸਨ, ਇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਧੇਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਭੰਨ ਤੋੜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਅਜੇਹੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਜਮਾਨੇ ਵਿਚ ਲੋਕ ਅਮਨ ਨਾਲ ਟਿਕ ਗਏ। ਆਮ ਲੋਕ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਸਾਮੰਤਾਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੌਕ-ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ, ਸੋਹਣੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮਾਨਣਾ ਅਤੇ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਤੇ ਰੋਮਾਂਸਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜੇਹੀਆਂ

ਬਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਉਪਜ ਲਈ ਸੁਖਾਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕ ਤਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਮਨੋਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਇਨਾਮ, ਤੋਹਫੇ ਤੇ ਜਾਰੀਰਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਰੀਰਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਮੰਗ ਨੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਤੇ ਚੰਗੇਰੇ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਤੱਮ ਕਿੱਸੇ ਰਚੇ ਗਏ।

ਦਮੋਦਰ ਤੇ ਪੀਲੂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਵਾਬ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ਮਾਇਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਇਵਜ਼ਾਨੇ ਬਦਲੇ ਕਿੱਸੇ ਰਚਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਏ। ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋਹਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਨਵਾਬ ਜ਼ਾਫਰ ਖਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ 1090 ਹਿ. ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ 'ਯੂਸੁਫ਼ ਜੁਲੇਖਾਂ' ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਇਵਜ਼ਾਨੇ ਵਜੋਂ ਸੱਤ ਵਿਘੇ ਜ਼ਮੀਨ, ਘੋੜਾ, ਸਿਰੋਪਾਓ ਤੇ ਇਕ ਸੌ ਰੁਪਏ ਨਕਦ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸਾ 'ਯੂਸੁਫ਼ ਜੁਲੇਖਾਂ' ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਮੈਂ ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰੇਤੇ ਚੁਣ ਚੁਣ ਦੁਰ ਯਗਾਨੇ ।
 ਤਾਂ ਇਹ ਹਾਰ ਮਰੱਤਬ ਹੋਇਆ ਆਲਮਗੀਰ ਜਮਾਨੇ ।
 ਨਵਾਬ ਜ਼ਾਫਰ ਖਾਂ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਬਣਿਆ ।
 ਜ਼ਾਹਿਰ ਬਾਤਨ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਇਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੁਣਿਆ ।
 ਇਕ ਜ਼ਮੀਨ ਇਲਾਇਤ ਕੀਤੀ ਬਿੱਘਾ ਸੱਤ ਪਛਾਣੀ ।
 ਜੋੜਾ ਘੋੜਾ ਨਕਦ ਦੁਆਇਆ, ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਜਾਣੀ ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਥੋਂ ਦੀ ਲਗਭਗ ਅੱਧੀ ਵਸੋਂ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਜੇ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਹੀ ਜਾਣਦੀ ਸੀ। ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮ ਜੋ ਕਈ ਪੀੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਦੇਸ਼ੀ ਬੋਲੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕੇਵਲ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਆਮ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਇਹ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਵੀਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਮਾਣ ਘਟਣ ਤੇ ਆਮ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਜਾਰੀਰਦਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਧਿਅਮ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਥੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਰਲੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਨਿੱਖਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਮਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਆਰਾਮ ਜਿਹੇ ਇਕ ਅੱਧ ਹਿੰਦੂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਤਾਂ ਉਕਾ ਹੀ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼, ਮੋਲਵੀ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗੇ 'ਸ਼ਾਹ' ਆਦਿ ਪਦ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਭੱਟ, ਮਰਾਸੀ, ਭਰਾਈ, ਆਦਿ ਲੋਕ ਗਾਇਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀਦਾਨਾ ਜਾਂ ਬੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁਨਸ਼ੀਆਂ, ਮਸੀਤਾਂ ਤੇ ਮੋਲਵੀਆਂ ਤੇ ਅਮਾਮਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਵਲੋਂ ਵੱਖ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣਕ ਝੁਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਕ ਕਥਾਵਾਂ, ਪਰਲੋਕ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਇਹਲੋਕ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਕਾ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਣ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਪਕੜ ਕਾਰਣ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੇ ਸਿੱਖ ਉਠੇ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਜੁੱਟੇ ਤੇ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਪ੍ਰੀਤ ਵਾਲੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਬਿਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਂਦੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਲ ਰੁਝਾਨ ਵਧ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦੀਨੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਗੁਲਿਸਤਾਂ', 'ਬੋਸਤਾਂ', 'ਕੁਰਾਨ' ਤੇ 'ਹਦੀਸਾਂ' ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ-ਹਿੰਦੂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਦੋਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਪੈਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਸਰਹਿੰਦ, ਐਮਨਾਬਾਦ, ਕਸੂਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ। ਇਥੇ ਫਿਰਦੋਸ਼ੀ, ਨਿਜ਼ਾਮੀ, ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਤੇ ਜਾਮੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। 'ਯੂਸੁਫ ਜੁਲੈਖਾਂ', 'ਸ਼ੀਰੀ ਖੁਸਰੋ', 'ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ', ਆਦਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ 'ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ', 'ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ', 'ਯੂਸੁਫ ਜੁਲੈਖਾਂ', ਆਦਿ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਲਿਕ ਕਿੱਸੇ ਰਚੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ 'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ', 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ', 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ', 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ', ਆਦਿ ਦੇਸੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮਾਖਿਆਨ ਤੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਮਾਹੌਲ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮੌਜੂਦਾ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਸਨਵੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੌਜੂਦਾ ਰੂਪ ਨਿਖਾਰਿਆ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਜਿਹੜੇ ਫਿਰਦੋਸ਼ੀ ਦੇ 'ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ' ਲਈ ਸਾਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ

ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਅਗੇ ਨਾਲੋਂ ਉਚੇਰੀ ਤਾਂ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਕਿੱਸਿਆ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇਪਣ ਦੀ ਸਿਫਤ ਘੱਟ ਗਈ। ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਰੁਚੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਢੰਗ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ, ਤਲਮੀਹਾਂ, ਇਸ਼ਤਿਆਰੇ ਤੇ ਬਨਾਵਟੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਧਦਾ ਵਧਦਾ ਇੱਠਾ ਵਧਿਆ ਕਿ ਕਈ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਇਕ ਤੁਕ ਦੇ ਦਸ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨੌਂ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਮਸਾਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਫਲਸਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਨੇ ਤਰਤੀਬ, ਤਕਨੀਕ, ਵਸਤੂ ਤੇ ਚਾਲ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਸਨਵੀ ਵਾਲੀ ਆਪਣਾ ਲਈ। ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮਸਨਵੀ ਮੁਤਾਬਕ ਰੱਬ, ਰਸੂਲ ਤੇ ਚਾਰ ਯਾਰਾਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਤੇ ਕਿੱਸਾ ਰਚਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਮਾਸ਼ੂਕਾ ਤਿੱਖੇ ਨੈਣਾਂ ਵਾਲੀ, ਨੁਹਾਰ-ਪਲਕਾਂ ਤੀਰ, ਅੱਖਾਂ ਨਰਗਸੀ, ਕੱਦ ਸਰੂ, ਗਰਦਨ ਸੁਰਾਹੀਦਾਰ, ਨੱਕ ਅਲਫ ਹੁਸੈਨੀ ਦਾ ਪੀਪਲਾ, ਦੰਦ ਚੰਬੇ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ, ਬਾਹਾਂ ਮੱਖਣ ਦੇ ਵੇਲਣੇ, ਉਂਗਲਾਂ ਰਵਾਂਹ ਦੀਆਂ ਫਲੀਆਂ-ਦਾ ਬਿਆਨ ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਨਾਇਕ ਨਾਲੋਂ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਹੁਸਨ ਵਰਣਨ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਹੁਸਨ ਦਾ ਇਹ ਵਰਣਨ ਸਰੀਰ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਅੰਗਾਂ ਸਿਰ ਅਥਵਾ ਚਿਰਹੇ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਤਕ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਦੇ ਕਿੱਸਾ 'ਯੂਸੁਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ' ਵਿਚ ਜੁਲੈਖਾਂ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੇ ਬਿਆਨ ਉੱਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਮੂੰਹ ਮਹਿਤਾਬ ਸਨੋਬਰ ਕਾਮਤ, ਅੱਖੀਂ ਰੋਸ਼ਨ ਦੀਵੇ।

ਪਲਕਾਂ ਤੀਰ ਕਮਾਨਾਂ ਅਬਰੂ, ਦੰਦ ਚੰਬੇ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ।

ਨਾਜ਼ਕ ਲੱਕ, ਸੁਰਾਹੀ ਗਰਦਨ, ਉਂਗਲੀਆਂ ਜਿਉਂ ਫਲੀਆਂ।

ਠੋਡੀ ਸੇਬ ਅਲਫ ਜਿਉਂ ਬੀਨੀ, ਲੰਗ ਨ ਵਾਤ ਸਮਾਵੇ।

ਗੁਲ-ਲਾਲਾਂ ਥੀਂ ਰੰਗ ਸਵਾਇਆ, ਦੇਖ ਪਰੀ ਸ਼ਰਮਾਵੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਮਜੀਠ ਰੰਗ ਦੇ ਚੇ ਚੇ ਧਰਤ ਰੰਗੀਨ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਸੁਰਖ ਬੁਲ੍ਹਾਂ, ਉਜਲੇ ਦੰਦਾਂ, ਤਿੱਖੇ ਨੈਣ ਕਟਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਪਮਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਾਰਿਸ, ਹਾਸ਼ਮ, ਫਜ਼ਲਸ਼ਾਹ ਆਦਿ ਅਗਲੇਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ ਨਾਲ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਦੁਆਰਾ ਹੀਰ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹੁਸਨ ਵਰਣਨ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੋ :

ਨੈਣ ਨਰਗਸੀ ਮ੍ਰਿਗ ਮਮੋਲੜੇ ਦੇ,

ਗੱਲਾਂ ਟਹਿਕੀਆਂ ਫੁੱਲ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਜੀ।

ਭਵਾਂ ਵਾਂਗ ਕਮਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦਿਸਣ,
 ਕੋਈ ਹੁਸਨ ਨ ਅੰਤ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਜੀ।
 ਸੁਰਮਾਂ ਨੈਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰ ਵਿਚ ਫੱਬ ਰਹਿਆ,
 ਚੜ੍ਹਿਆ ਹਿੰਦ ਤੇ ਕਟਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੀ।

ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਰਚੇ ਗਏ ਕਿੱਸੇ ਵਧੇਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰੰਗ ਦੇ ਹਨ। ਮਸਨਵੀ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਹਰ ਬੰਦ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਦੇਣ ਤੇ ਹਰ ਬੰਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਵੀ ਤਾਂ ਤਖੱਲਸ ਜਾਂ ਕਾਵਿਕ ਨਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਅਤੇ ਅੰਤਲੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਤੁੱਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈ ਦੀ ਰੀਤ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਨੇ ਮਸਨਵੀ ਤੋਂ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਨਾਟਕੀ ਮੌਕੇ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੇਲ, ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ, ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਕਿੱਸੇ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਰਥਾਤ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੋਣਾ, ਨਿੱਕੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਨੇਹੁੰ ਲੱਗ ਜਾਣਾ, ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਿਲ ਪੈਣਾ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਨੇ ਜਾਨ ਦੇ ਦੇਣੀ, "ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਸ਼ਾਇਰ", "ਅੱਖੀ ਡਿੱਠਾ" ਜਾਂ "ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਸੁਣਿਆ" ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮਸਨਵੀ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਨੇ ਅਪਣਾ ਲਈ ਹੈ।

ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ', 'ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ', ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਣਾ ਵੀ ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਹੀਰ ਬੇਲੇ ਵਿਚ ਚੂਰੀ ਦੇਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫਰਹਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ੀਰੀ ਪਹਾੜ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਅੰਨਪਾਣੀ ਪਹੁੰਚਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਲੈਲਾ ਦਾ, ਹੀਰ ਦਾ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ, ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਤੇ ਜਲਾਲੀ ਦਾ। ਰਾਂਝਾਂ ਯੂਸੁਫ ਵਾਂਗ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਭਰਾ ਉਸ ਨਾਲ ਸਾੜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੂਸੁਫ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਦੋਵੇਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਯੂਸੁਫ ਪਾਸ ਇਕ ਅਨੌਖੀ ਛੜੀ ਹੈ। ਰਾਂਝੇ ਪਾਸ ਅਜੇਹੀ ਹੀ ਵੰਝਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਬੇਸੁੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਵੀ ਮਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਸੀਬਤ ਵੇਲੇ ਜੁਲੈਖਾਂ ਤੇ ਹੀਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੀਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿੱਠੀ ਨਾਇਣ, ਲੈਲਾ ਦੀ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਤੀਵੀਂ ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਿਚ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਸੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਯੂਸੁਫ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਕੇ ਜੁਲੈਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਂਝਾਂ ਚਾਕ ਬਣ ਕੇ ਹੀਰ ਦੇ ਡੰਗਰ ਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਦੀ ਵੀ ਮਸਨਵੀਆਂ ਤੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਯੂਸੁਫ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖਤੋਖਤਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਂਝੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੇਹੇ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਅਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਸਵੱਰਗਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜੇਹੀਆਂ ਹੋਰ ਕਈ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ

ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਅਹਿਮਦ ਗੁਜਰ, ਮੁਕਬਲ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ, ਹਾਸ਼ਮ ਕਾਦਰਯਾਰ, ਫਜ਼ਲਸ਼ਾਹ, ਅਮਾਮ ਬਖਸ਼, ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਵਟ ਗਏ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਹੀਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤ ਤੇ ਹੋਣੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੌਤ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦਾ ਮਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ :

ਹੋਣੀ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਵਲ 'ਬੁਕਾਉ' ਯੂਨਾਨੀ ਅਸਰ ਦਾ ਫਲਸਰੂਪ ਹੈ 'ਆਜ਼ੜੀ' ਦਾ ਪਾਤਰ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਨਾਇਕ ਵਿਚ ਪਰਾਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਸੇਟਾ ਜਾਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਡੰਡਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਸਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ, ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀਕਾਰੀ, ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਸਨ ਜਮਾਲ ਤੇ ਜੋਬਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ, ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਦੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਰੰਗ ਸਾਜ਼ੀ ਇਹ ਸਭ ਈਰਾਨੀ ਸੋਮੇ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੋਰੀ ਦਾ ਆਉਣਾ, ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਵਿਆਹੋ ਜਾਣਾ, ਡੋਲੀ ਪੈਣਾ, ਬੇੜੀ, ਪੱਤਣ, ਖੂਹ ਦਾ ਮੇਲ ਅਸਥਾਨ ਬਣਨਾ, ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਪਾਸਦਾਰੀ ਕਰਨਾ, ਨਾਇਕ ਵਿਚ ਰੱਬ ਵਰਗਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣਾ, ਆਦਿ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।⁶

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮਾਖਿਆਨ ਤੇ ਮੌਖਿਕ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਿੱਸਾ ਰਚਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਨੇ ਪੀਲੂ ਤੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਅਗਲੇਰੇ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵੰਗਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਬਣ ਗਈ। ਅਹਿਮਦ ਗੁੱਜਰ, ਮੁਕਬਲ, ਵਾਰਿਸ, ਹਾਮਦ ਨੇ 'ਹੀਰ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਰਾਹੀਂ ਸਫਲ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ। ਪੀਲੂ ਦੀ ਰੀਸੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਰਚੇ। ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਵਾਂਗ 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਰਚਿਆ। 'ਯੂਸੁਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ' ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਉਤੇ 'ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ' ਤੇ 'ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ। ਅਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਨੇ 'ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ। ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਅਤੇ ਕਾਦਰਯਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਲੱਭਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਨੇ 'ਕਾਮਰੂਪ' ਅਤੇ ਕਾਦਰਯਾਰ ਨੇ 'ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ' ਤੇ 'ਪੂਰਨ ਭਗਤ' ਦੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰੇ ਕਿੱਸੇ ਰਚੇ। ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ 'ਸੋਹਣੀ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 'ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ' ਤਕ ਸਫਰ ਤਹਿ ਕੀਤਾ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਢਾਂਚਾ ਬਣ ਗਿਆ : ਮੰਗਲਾਚਰਣ, ਕਿੱਸਾ ਰਚਨ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਹੋਣਾ, ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ

ਆਉਣਾ, ਕਵੀ ਦੀ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ, ਬੈਤ, ਦਵੱਈਆ, ਛੰਦ ਜਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਬਿੱਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ, ਆਦਿ। ਹਾਸ, ਕਰੁਣਾ ਤੇ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਕੁਝ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬੀਰ ਰਸ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ, ਨਾਟਕੀ ਮੌਕੇ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੇਲ, ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਲਕ, ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ, ਕਵਿਓ ਵਾਚ, ਕਰਾਮਾਤੀ ਅੰਸ਼, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਆਦਿ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਮਕੂਲੇ ਲੋਕ ਅਖਾਣਾਂ ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪਰੇਏ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਉਤੇ ਜੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਖੌਤਬੰਦੀ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇਬੰਦੀ ਦਾ ਕਮਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਅਖਾਣਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਅਖਾਣਬੰਦੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਲਈ ਐਵੇਂ ਹੀ ਮਕੂਲੇ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਮਕੂਲੇ ਨਾਟਕੀ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਿਆਣਪ ਭਰੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਗੂੜਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਬਣਦੇ ਹਨ।

18 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੁਕ-ਬੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਅਜੇਹੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਉਹ ਕਵੀ ਹੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਗਿਆਤ ਸਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਧੇਰਾ ਭਾਗ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ। 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਉਪਰੰਤ 'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ', 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ', 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ', 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ', 'ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ', 'ਪੂਰਨ ਭਗਤ', ਆਦਿ ਕਿੱਸੇ ਹੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿੱਸੇ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਛਪ ਛਪ ਕੇ ਵਿਕਣ ਲੱਗੇ। ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਗਿਣਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕਿੱਸੇ ਰਚੇ ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਵਾਰਿਸ, ਹਾਸਮ, ਕਾਦਰਯਾਰ ਤੇ ਫ਼ਜ਼ਲਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨਿੱਖੜਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣਾ ਰੰਗ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜ਼ਾਜ਼ੀ ਦਾ ਦੌਰ ਹੀ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਲੀਦਾਸ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼, ਸਾਧੂ ਦਯਾ ਸਿੰਘ, ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ, ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰੰਗ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦੇਣ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੋਰੀ ਹੋਈ ਪਰੰਪਰਾ

ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਘੱਟ ਪਰ ਕਿੱਸਾ, ਕਾਵਿ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਘਾਲਣਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਘਾਲੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੋਹਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ। ਪਰੰਤੂ, ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕਲਮ ਅਜ਼ਮਾਈ ਕੇਵਲ ਦੇਸੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕੀਤੀ। 'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ', 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ', 'ਢੋਲ ਸੱਸੀ', 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ', 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਤੇ 'ਰੋਡਾ ਜ਼ਲਾਲੀ', ਆਦਿ ਵੀ ਦੇਸੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਚੋਖਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਅਗਰਾ ਜਾਂ ਕਾਲੀਦਾਸ ਆਦਿ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਸੰਕੋਚਮਈ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਇਖਲਾਕੀ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੈ। 'ਪੂਰਨ ਭਗਤ', 'ਗੋਪੀ ਚੰਦ', 'ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ' ਤੇ 'ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ' ਆਦਿ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਕਪਟ ਭਰਪੂਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਨਿੱਜੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਖਾਤਰ ਦੁੱਖ ਉਠਾਉਂਦੇ ਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਭਾਂਤ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰਕਤਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਵੱਡੀ ਆਯੂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਏ।

ਹਿੰਦੂ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਕ ਸਚਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਓਪਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਦਰਬਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਡੂੰਘੇ ਹਨ। ਪੀਲੂ, ਮੁਕਬਲ, ਵਾਰਿਸ ਜਾਂ ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਡੁਲ੍ਹੀ, ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ, ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਵੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸ ਅੰਤਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਵਧੇਰੇ ਸੌਖੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਬੜੀ ਰੰਚਕ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਕਾਰਣ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਵਧੇਰੇ ਟੁੰਬਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਖਿਆਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹੁਲਾਸ ਦੋਂਦਾ ਸੀ। ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੱਦੋਂ ਬਹੁਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਈ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਵੰਨਗੀ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਨਵੀਂ ਮੌਲਿਕ ਘਟਨਾ ਘੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹ ਹੈ। ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਣ ਸਾਹਿਤ ਪਰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਵੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਰਖਦੇ ਰਹੇ। ਇਕੋ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ, ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹਉਂਮੈ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਹਰ ਕਵੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੌਲਿਕਤਾ ਵਜੋਂ ਮੂਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਫਰਕ ਪਾ ਦੋਂਦਾ ਸੀ। ਜਾਂ ਉਸੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨਵੇਂ ਮਿਰਿਉਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਨਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਉਪਜਦੀਆਂ ਪਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ

ਪ੍ਰਤਿੱਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਕਿਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਤਜਰਬੇ ਕਰਕੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਤੇ ਸੋਝੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਕਤੀਵਾਰ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੀਰ ਦੇ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਫਰਕ ਪਾਏ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕੁਝ ਸੀਮਤ ਜੇਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਇਸ਼ਕ, ਤਿਆਗ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਸੂਰਮਗਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਬੀਮ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ਼ਕ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਕਿੱਸੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ, ਹੁਣ ਤਕ ਲਿਖੇ ਗਏ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਕਿੱਸੇ
2. ਰੋਮਾਂਸ ਕਿੱਸੇ
3. ਸੂਰਮਗਤੀ/ ਬੀਰ ਰਸੀ/ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿੱਸੇ
4. ਸਦਾਚਾਰ/ ਤਿਆਗ ਭਗਤੀ/ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ

1. ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਕਿੱਸੇ

ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਧਕਾਲੀਨ ਜਾਰੀਰਦਾਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ-ਮਰਦ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪੁੱਛ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਕਬੀਲੇ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸਮੂਹਿਕ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਿਰੋਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੀ। ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮਨਾਹੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਜੁਝਣਾ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਜਾਰੀਰਦਾਰੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਰਹੁਰੀਤਾਂ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੇ ਭੂਮੀਪਤੀ ਜਾਰੀਰਦਾਰ ਤੋਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਇਕ ਨਿਰਜਿੰਦ ਤੇ ਬੇਜਾਨ ਲਹੂ ਮਾਸ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਨਦਾਨੀ ਖੂਨ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਸਰੀਰਕ ਹੱਡ ਚੰਮ ਦੀਆਂ ਹਾਸ ਵਿਲਾਸੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਉਪਜਾਉ ਮਸ਼ੀਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸਤਰੀ, ਧੀ, ਭੈਣ ਨੂੰ ਟੱਬਰਾਂ ਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਪੱਕੇ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਚੂਚਕ ਹੀਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹੋ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਭਾਈ ਬਾਬੇ ਮੰਤ੍ਰ ਪਕਾਇਆ ਹੀਰ ਕੁੜੀ ਕਹੀਂ ਤੀਹਾਂ।
 ਹਿਕੇ ਤਾਂ ਦੀਜੇ ਤੋੜ ਪਠਾਣਾਂ ਸਿੱਧੋਂ ਪਾਰ ਚੜੀਹਾਂ।
 ਹਿਕੇ ਦਿਵੀਹਾਂ ਅਕਬਰ ਗਾਜ਼ੀ ਕੱਛਾਂ ਆਪ ਕਛੀਹਾਂ।
 ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਜ਼ਾਤ ਗੁਲਾਟੀ ਏਹੋ ਮਤਾ ਕਰੀਹਾਂ।

ਔਰਤ ਦੀ ਉਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਮਰਜ਼ੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਜਾਰੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਈਆਂ ਮੱਝਾ ਵਾਂਗ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਇੱਜ਼ਤ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ ਉਥੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਵਰ ਢੂੰਡਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਔਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਉਤੇ ਉਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਅਜੇਹੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹੀ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਅਜੇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅੰਤ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਇਸ਼ਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਉਸ ਘੋਲ ਦਾ ਅੰਤ ਦਵੱਲੀ ਮੌਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜੀਉੜੇ ਵਸਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਖਾਤਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮਨਾਹੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਤੇ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਦਵੱਲੀ ਸਿਦਕ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਬੀਰ ਰਸ ਵੀ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਤੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੇ। ਦਮੋਦਰ, ਪੀਲੂ, ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਮੁਕਬਲ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹਨ। 1850 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਛਾਪੇ-ਖਾਨੇ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕਿੱਸੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਛਪਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਸਨਸਨੀਖੇਜ ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ 'ਬੇਗੋ ਨਾਰ', 'ਸ਼ਾਮੇਨਾਰ', 'ਰਤਨੀ ਸੁਨਿਆਰੀ' ਤੇ 'ਕਾਕਾ ਪ੍ਰਤਾਪੀ' ਆਦਿ ਕਿੱਸੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਏ।

2. ਰੁਮਾਂਸ ਕਿੱਸੇ

ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਾਰੀਰਦਾਰ ਵਰਗ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਮਿਲਣ ਕਾਰਣ ਕਿੱਸਾ ਜਾਰੀਰਦਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮਨਪ੍ਰਚਾਵੇ ਤੇ ਵਿਲਾਸ ਲਈ ਫ਼ਾਰਸੀਦਾਨ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਕਲਪਨਾ ਆਧਾਰਤ ਕਿੱਸੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ, ਮੰਤਰ ਜੰਤਰ, ਵਰ ਸਰਾਪ, ਮੌਜਜ਼ੇ, ਚਮਤਕਾਰ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਤੇ ਮਾਰੂਕੇ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਕਿੱਸਾ ਨਿਰੋਲ ਐਸ਼ਵਰਜ਼ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਲਾਸ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਉਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਇਸ਼ਕ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਇਹ ਰੁਮਾਂਸ ਕਿੱਸੇ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਸੁਖਾਂਤ ਹਨ। ਸਮਾਜਕ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੀ ਗਈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗਤੀ ਅਪਸਾਰਵਾਦੀ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਮੌਕਾ ਮੇਲ ਦੀ ਆਮ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨ ਭੂਤ, ਕਰਮਾਤਾਂ ਤੇ ਤਵੀਤ ਦੇ ਕਾਰਜ ਉਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰੋਮਾਂਸ ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਥਾਂ ਅਦਭੁੱਤ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੋਮਾਂਸ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਰਤੀ ਅਸਲੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਸ਼ਾਹਣੀ ਕੌਲਾਂ, ਰੂਪ ਬਸੰਤ, ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਕਾਮ ਰੂਪ ਤੇ ਚੰਦਰ ਬਦਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਤਾਮੀਮ ਅਨੁਸਾਰੀ, ਦਿਲ ਖੁਰਸੈਦ, ਗੁਲ ਬਕਾਓਲੀ, ਬਦੀਹ ਜਮਾਲ, ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਤੇ ਸੈਫੁਲ ਮਲੂਕ ਆਦਿ ਕਿੱਸੇ ਕਾਫੀ ਮਕਬੂਲ ਹੋਏ।

3. ਸੂਰਮਗਤੀ/ ਬੀਰ ਰਸੀ/ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿੱਸੇ

'ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ', 'ਜੈਮਲ ਛੱਤਾ', 'ਜਿਉਣਾ ਮੌਤ', 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ' ਤੇ 'ਬਿਧੀ ਚੰਦ' ਆਦਿ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੀਰ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਅਣਖਪਾਲ, ਪ੍ਰਣਪਾਲ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਖੇਡ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਨਾਇਕ ਡਾਕੂ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਰੋਮਾਂਸ ਕਿੱਸਾ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਤੇ ਜੈਮਲ ਛੱਤਾ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ। ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਕੋਈ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਟੋਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਕ ਨਾਇਕੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੋਟਾ ਘੱਲੂਕਾਰਾ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ, ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਆਦਿ ਕਿੱਸੇ ਬਹੁਨਾਇਕੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਨਾਇਕੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਢਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਗਸਾਇਆ। ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰਾਂ ਚਲਣ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬੀਰ ਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੰਦਰ ਰਸ ਤੇ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਕਿੱਸਾ 'ਜੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ' ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਕੋਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਅਣਖ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਹੈ।

4. ਸਦਾਚਾਰ/ਤਿਆਗ ਭਗਤੀ/ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਉਚੇਰੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਕਿੱਸੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣੇ ਆਰੰਭ ਹੋਏ। ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਭਚਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਚੇਰੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਮਨੋਰਥ-ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਤੇ ਰੋਮਾਂਸਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਥਾਨਕ ਭਾਰਤੀ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਰਾਜਾ ਭਰਬਰੀ ਹਰੀ, ਰਾਜਾ ਗੋਪੀ ਚੰਦ, ਰਾਜਾ

ਹਰੀ ਚੰਦ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ, ਸਤੀ ਸਲੋਚਨਾ, ਸ਼ਾਹਣੀ ਕੰਲਾਂ, ਸ਼ਾਮੇ ਨਾਰ, ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਿੱਸੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਜੇਹੀਆਂ ਕਈ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਚਲੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸੁਧਾਰਕ ਕਿੱਸੇ ਰਚੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਤੇ ਗਲਤ ਰਸਮੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪੁਆਉਣਾ ਸੀ। ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ, ਮੁੱਲ ਦਾ ਵਿਆਹ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੰਨਣ ਸ਼ਰਾਬੀ, ਬੁੱਢੇ ਦੀ ਨਾਰ, ਝਗੜਾ ਨੂੰਹ ਸੱਸ, ਕੰਜੂਸਨਾਮਾ, ਇਲਮਦਾਰ ਔਰਤ, ਕਿੱਸਾ ਦਰਾਣੀਆਂ ਜੇਠਾਣੀਆਂ, ਕਿੱਸਾ ਦਰੋ ਬਾਜਾਂ, ਭਾਨੀ ਮਾਰਾਂ ਦੀ ਕਰਤੂਤ, ਹਾਏ ਹਾਏ ਸੈਂਕਣ ਮੇਲੇ ਦੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੁਧਾਰਕ ਕਿੱਸੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਚੌਥਾਈ ਤਕ ਜੋਰਾਂ ਉਤੇ ਅਤੇ 1947 ਤਕ ਅਲਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਕਾਰੀ ਦਾ ਦੌਰ ਰਿਹਾ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਕਰਮੁਲਦੀਨ, 'ਕਰੀਮੁਲਲੁਗ਼ਾਤ', ਪੰਨਾ 124
2. 'ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ', ਪੰਨਾ 147 ਤੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ', ਪੰਨਾ 81
3. ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭਾਰਤੀ, 'ਭਾਰਤ ਕੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਲੋਕ-ਕਥਾਏਂ', ਪੰਨਾ 6 ਦੁਆਰਾ ਉਧਰਿਤ
4. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, "ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ", 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 569
5. 'ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਰਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਧਾਰਾ', ਪੰਨੇ 85-86
6. "ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਅਸਥਾਨ", ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ : ਇਕ ਅਧਿਐਨ', ਪੰਨਾ 9

ਪੀਲੂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪੀਲੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕਿੱਸਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਤਰਾਸਦੀ (Tragedy) ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਵੀ ਪੀਲੂ ਹੀ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, ਇੱਕ ਪੀਲੂ ਭਗਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵੇਲੇ ਹੋਏ ਪਰ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਹਨਾਂ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪੀਲੂ ਦਾ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਅਟਾਰੀ ਕੋਲ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਪੀਲੂ ਦਾ ਖੂਹ ਦੱਸੀਦਾ ਹੈ²। ਉਹ ਪੀਲੂ ਦੇ ਮੰਨਦਾ ਹੈ: ਇੱਕ ਭਗਤ ਪੀਲੂ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਲੋਕ ਲਿਖੇ, ਦੂਜਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੋਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪੀਲੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੱਟ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਵੈਰੋਵਾਲ, ਤਹਿਸੀਲ ਤਰਨਤਾਰਨ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਜਵਾਨ ਹੋਏ ਤਾਂ ਫਕੀਰੀ ਬਾਣਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਬਾਰ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ³।

ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪੀਲੂ ਭਗਤ ਨੂੰ ਹੀ 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, "ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਪੀਲੂ ਭਗਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ। ਕੀ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਪੀਲੂ ਭਗਤ ਸੀ, ਅਜੇਹਾ ਸੰਭਵ ਜਾਪਦਾ ਵੀ ਹੈ"⁴। ਮੈਕਾਲਿਫ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੀਲੂ, ਕਾਹਨਾ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਛਜੂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪਾਸ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੀਲੂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਦੀ ਭਲਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ⁵। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਪੀਲੂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਲੋਕ ਸੁਣਾਇਆ :-

ਪੀਲੂ ਅਸਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੇ ਭਲੇ, ਜੇ ਜੰਮਦਿਆਂ ਮਰ ਗਏ।

ਉਹਨਾਂ ਚਿਕੜ ਪਾਉਂ ਨਾ ਬੋੜਿਆ, ਨਾ ਆਲੂਦ ਭਏ।

ਅਬਦੁੱਲ ਗ਼ਫ਼ਰ ਕਰੈਸ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅੰਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ਼' ਵਿੱਚ ਪੀਲੂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੀਲੂ ਮਾਝੇ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੱਟ ਸੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ (1563-1606) ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ⁶। ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖੀ ਆਪਣੀ ਦੂਜੀ

ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਕਵੀ ਪੀਲੂ ਕੌਮ ਦੇ ਸੰਧੂ ਜੱਟ ਸਨ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ 1580 ਈ: ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਤਕਰੀਬਨ 95 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ 1675 ਈ: ਨੂੰ ਚਕਵਾਲ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ 'ਮਿਹਰੂ ਪੀਲੂ' ਵਿੱਚ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਏ'। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖਕ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਡਾ. ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫਕੀਰ ਨੇ ਪੀਲੂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਠੱਟੀ-ਬਲੋਚ ਦਾ ਵਾਸੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ⁸। ਡਾ. ਵਿਸ਼ਾਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੀਲੂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਵੈਰੋਵਾਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ⁹।

ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਅਨੁਸਾਰ ਪੀਲੂ ਭਗਤ ਤੇ ਪੀਲੂ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਵਿੰਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ¹⁰। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਵੀ ਪੀਲੂ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ "ਇਕ ਪੀਲੂ ਭਗਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਹਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਉਹ ਹੀ ਹੋਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਹ ਹੁਣ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ"¹¹।

ਕਿੱਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੀਲੂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਕਿੱਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵੀ ਅਧੂਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਪਲ ਨੇ ਕਿਸੇ ਭੱਟ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖਿਆ। ਪੀਲੂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਰਚਨਾ 'ਸ਼ਬਦ ਸਲੋਕ (ਭਗਤਾਂ ਕੇ)' ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਨੇੜੇ 1969 ਵਿੱਚ ਛਾਪੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪੀਲੂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ¹²:

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਸਲੋਕ ।

ਕਲਜੁਗ ਪਹਰਾ ਆਇਆ ਸਭ ਭਲ ਲਗੀ ਭਾਹ ॥

ਕੂੜ ਤੁਲੇ ਪੰਜ ਸੇਰੀਏ ਸਚੁ ਮਾਸਾ ਇਕ ਕਵਾਉ ॥

ਨੇਕੀਆਂ ਲਭਨ ਭਾਲੀਆਂ ਬਦੀਆਂ ਦੇ ਦਰਿਯਾਉ ॥

ਪੀਲੂ ਤੇਰਾ ਮੰਗਤਾ ਤੂ ਸਾਹਿਬੁ ਗੁਨੀਆਉ ॥ 1 ॥

ਉਹੁ ਜੇ ਦਿਸਨ ਟਾਲੀਆਂ ਸਾਵੇ ਪੱਤ ਕਚੂਰ ॥

ਬਹਿ ਬਹਿ ਗਾਈਆਂ ਮਜਲਸਾਂ ਰਾਣੇ ਰਾਉ ਮਲੂਕ ॥

ਜੇਗੀ ਆਸਣਿ ਛੇਡਿਆ ਪਿਛੇ ਰਹੀ ਬਿਭੂਤਿ ॥

ਪੀਲੂ ਚਾਰੇ ਕੁੰਡਾ ਪੈ ਰਹੀ ਮਉਤ ਨਿਮਾਨੀ ਦੀ ਕੂਕ ॥ 2 ॥

ਪੀਲੂ ਪੁਛਦਾ ਟਿਕਰੀ ਤੇਰਾ ਕਉਣ ਮਕਾਨ ॥

ਕਿਥੇ ਹਾਥੀ ਘੋੜਿਆਂ ਕਿਥੇ ਲਾਲੁ ਨਿਸ਼ਾਨ ॥

ਕਿਥੇ ਮਟ ਸਰਾਬ ਦੇ ਕਿਥੇ ਨੀਲੁ ਦੁਕਾਨ ॥
ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਗਭਰੀ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚਿ ਇਸਬਾਨੁ ॥
ਪੀਲੁ ਪੁਛਦਾ ਟਿਕਰੀ ਕਿਤ ਵਲਿ ਗਇਆ ਜਹਾਨ ॥ 3 ॥

ਇਹਿ ਮਿਟੀ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਖੋਟ ਵੇ ਲੋਕਾ ਖੋਟ ॥
ਸਭ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਿਰਿ ਫੁਰਕਦਾ ਜਮ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸੋਟੁ ॥ 4 ॥

ਮਉਤੇ ਕੋਲੋਂ ਭੰਨਿਆ ਵੜੀਏ ਕੇਹੜੇ ਕੋਟੁ ॥
ਸਉਦਾਗਰਾਂ ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਦਿਤੇ ਬਾਝ ਨ ਛੋਟੁ ॥
ਪੀਲੁ ਅਜ ਕਿ ਕਲੁ ਢਹੇਸੀਆ ਕਿੰਗਰੀਆਲਾ ਕੋਟਿ ॥ 5 ॥

ਪੀਲੁ ਧਰਤਿ ਚਉਪੜਿ ਜਗਿ ਸਾਰੀਆ ਪਾਸਾ ਢੁਲੇ ਹਮੇਸੁ ॥
ਬੰਦਾ ਕਰੇ ਤਕੱਬਰੀ ਮਉਤ ਨ ਚਲਨਿ ਦੇਸੁ ॥
ਅਜਰਾਈਲ ਫਰੇਸ਼ਤਾ ਬਾਜਾਂ ਵਾਂਗ ਤਕੇਸੁ ॥
ਸੁਇਨਾਂ ਰੁਪਾ ਸਾਲੁ ਧਨੁ ਘੜੀ ਫਨਾਹ ਕਰੇਸੁ ॥
ਪੀਲੁ ਤਬ ਜਾਣੇਗੀ ਮਛਲੀ ਭੋਲੀ ਜਾਂ ਮਾਛੀ ਜਾਲ ਪਏਸੁ ॥ 6 ॥

ਪੀਲੁ ਕਿਆ ਹੋਇਆ ਅਕੁ ਫੁਲਿਆ ਨ ਉਸ ਮੁਸਕ ਨ ਬਾਸੁ ॥
ਭੱਠ ਮੁਰਖ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਜੇ ਸੁਘੜ ਬੇਅਖਲਾਸੁ ॥
ਸੁਘੜ ਮਾਰੇ ਸਮਝਿ ਕਰਿ ਮਨ ਵਿਚਿ ਰਖਿ ਤਪਾਸੁ ॥
ਮੁਰਖ ਕੰਮ ਨ ਆਂਵਦਾ ਜਿਵ ਹਸਤਿ ਮੁਏ ਦਾ ਮਾਸੁ ॥
ਹਸਤਿ ਮੁਏ ਕੰਮ ਆਂਵਦੇ ਜੇ ਦੰਦੁ ਖਿਚ ਸੁ ਭੰਨਿ ॥
ਪੀਲੁ ਸੁਖ ਨ ਬਿਅਕਲ ਦਾ ਜੇ ਡਿਠੇ ਬਾਝ ਨ ਮੰਨਿ ॥ 7 ॥

ਪੀਲੁ ਅਸਾਂ ਥੇ ਉਹ ਭਲੇ ਜੇ ਜੀਵਦਿਆਂ ਮੁਏ ॥
ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਕੜ ਪਾਉ ਨ ਬੋੜਿਆ ਨ ਅਲੂਦ ਰਲੇ ॥
ਵੰਞਿ ਵੜੇ ਦਰਵਾਜਿਓਂ ਤਾਂ ਦਰਬਾਨੁ ਭਲੇ ॥
ਚੇਰਾਂ ਪਉਸਨਿ ਮਾਮਲੇ ਉਹੁ ਦੇਖਨਿ ਕੋਲਿ ਖਲੇ ॥ 8 ॥

2) ਅਬਦੁੱਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕਰੈਸ਼ੀ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਛੇ ਕਲੀਆਂ (ਤੁਕਾਂ) ਪੀਲੁ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ³। ਇਹ ਕਿਸੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ !

ਹੁਜਰੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਕੀਮ ਦੇ, ਇਕ ਜੱਟੀ ਵੈਣ ਕਰੇ ।
ਮੈਂ ਬੱਕਰਾ ਦੇਨੀ ਆਂ ਪੀਰ ਦਾ, ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਦਾ ਕੰਤ ਮਰੇ ।

ਪੰਜ ਸਤ ਮਰਨ ਗੁਆਂਢਣਾਂ, ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਪ ਚੜ੍ਹੇ ।
ਹੱਟ ਢਹੇ ਕਿਰਾਤ ਦੀ, ਜਿੱਥੇ ਦੀਵਾ ਨਿੱਤ ਬਲੇ ।
ਕੁੱਤੀ ਮਰੇ ਫਕੀਰ ਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਚਉਂ ਚਉਂ ਨਿੱਤ ਕਰੇ ।
ਗਲੀਆਂ ਹੋਵਣ ਸੁੰਝੀਆਂ, ਵਿਚ ਮਿਰਜਾ ਯਾਰ ਫਿਰੇ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪਾਠ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੀਲੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਤੇ ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਉਸ ਦੀ ਪਿਛਲੇਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ 'ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਪੀਲੂ ਭਗਤ ਤੇ ਪੀਲੂ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੀਲੂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਬਾਪਨਾ ਸੀ। ਅਹਿਮਦਬਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਕਵੀਆਂ ਮੁਕਬਲ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਮਦ, ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਹਾਸ਼ਮ ਆਦਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੀਲੂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੀਲੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਵੀ ਪੀਲੂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੱਟ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਤਾ ਅਨੁਸਾਰ :

ਆਪ ਫਕੀਰਾਨਾ ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਜਦ ਜ਼ਰਾ ਜਵਾਨ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸੈਰ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਕਾਰਨ ਘਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦੀਵਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਆਨਾ ਕਲਾਮ ਸੁਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਫਕੀਰਾਨਾ ਭੇਸ ਵਿਚ ਇਲਾਕਾ ਬਾਰ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ, ਜੋ ਮਿੰਟ ਗੁੰਮਰੀ ਤੋਂ ਚਾਲ੍ਹੀ ਕੋਹ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਚਰਚਾ ਸੁਣਿਆ, ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿਤਾ। ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅਸਰ ਤੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸੋਜ਼ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਿੱਸੇ ਨੇ ਛੇਤੀ ਸੁਹਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਉਧਰ ਹੀ ਕਾਲ ਵਸ ਹੋ ਗਏ⁴।

ਇੰਜ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਿਰਨੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਪੀਲੂ ਭਗਤ ਤੇ ਪੀਲੂ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਝੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਘੁੰਮਦਾ ਘੁੰਮਾਉਂਦਾ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ, ਠੱਠੀ ਬਲੋਚਾਂ ਆਦਿ ਗਿਆ। ਕਿੱਸਾ 'ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਫਕੀਰੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿੱਸਾ ਨਾ ਲਿਖ ਸਕਿਆ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. 'ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ' ਪੰਨਾ 165
2. 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰੇਖਾ', ਪੰਨਾ 124
3. 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕਰਾ', ਪੰਨਾ 68
4. 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਮੱਧਕਾਲ)', ਪੰਨਾ 48

5. Max Arthur Macauliffe 'The Sikh religion', Vol. III, PP. 62-63.
6. ਉਧਰਿਤ, 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕ੍ਰਿਤ ਪੀਲੂ', (ਸੰਪ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਐਮ.ਐਸ.ਅੰਮ੍ਰਿਤ), ਪੰਨਾ 24
7. ਉਹੀ
8. ਉਹੀ
9. Treatment of One of the Punjab Romances, Mirza Sahiban in Punjabi Verse', P. 20
10. 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ', ਪੰਨਾ 279
11. 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਪੰਨਾ 297
12. 'ਸ਼ਬਦ ਸਲੋਕ (ਭਗਤਾਂ ਕੇ)', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 250
13. 'ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ', ਪੰਨਾ 320
14. 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੋ', ਪੰਨਾ 38

ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਗਾਥਾ

ਪੀਲੂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਖੀਵੇ ਖਾਨ ਦੇ ਘਰ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਡੂੰਮਾਂ ਨੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਏ ਅਤੇ ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਰੱਜ ਕੇ ਦੁਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਓਧਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਦਾਨਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਵੰਝਲ ਦੇ ਘਰ ਕਰੜੇਵਾਰ ਜੰਮਿਆ। ਕਰਤਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਮਾ ਖੀਵੇ ਖਾਨ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਮਸੀਤੇ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਸੀਤ ਵਿੱਚ ਦੇਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜਹਾਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ਼ਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਛਮਕਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਸਾਹਿਬਾਂ, ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਛਮਕਾਂ ਨਾ ਮਾਰਨ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਲਿਖਾ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਿੱਥੇ?

ਜਦ ਸਾਹਿਬਾਂ ਜਵਾਨ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਤਾਬ ਝੱਲਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁਧ ਬੁਧ ਖੋ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੇਲ ਲੈਣ ਲਈ ਪਸਾਰੀ ਦੀ ਹੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਣੀਆ ਤਕੜੀ ਫੜਨੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੇਲ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਦ ਉਲਟ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਣੀਏ ਆਪਣੇ ਵਣਜ ਗੁਆ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜੱਟ ਆਪਣੇ ਬਲਦ ਗੁਆ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਂਗੇ ਚੌੜ ਚੁਪੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਘਰੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮਸੀਤੇ ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਕਮਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਨੋ ਉਸ ਲਈ ਕਾਜ਼ੀ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਮਸੀਤ ਸੁੰਨੀ ਪਈ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਦਾਨਾਬਾਦ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਚੰਧੜ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਤਾਹਿਰ ਖਾਨ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਕੀ ਸਨ ਕਿ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਕਰਮੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਪਾਸ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਜੋ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਿਰਜ਼ਾ ਆਵੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਕਰਮੂੰ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ, ਇੱਕ ਝੋਟੀ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਬੇਈਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਆਹ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਔਰਤ ਬਹੁਤ ਭੈੜੀ ਹੈ ਤੇ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਵੰਡਾ ਲਵੇਗੀ। ਦੂਜੀ ਦਲੀਲ ਉਹ ਦੋਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਲੀ ਕੋਹਾਂ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਹੈ, ਏਨਾ ਪੈਂਡਾ ਤਹਿ ਕਰਕੇ, ਕੌਣ ਆਵੇ ਕੌਣ ਜਾਵੇ? ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸ਼ਕ ਕਮਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਰਮੂੰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਬਾਪ ਪਾਸੋਂ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਕਰਮੂੰ ਆਪਣੀ

ਗਲਤੀ ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਫ਼ੀਮ ਖਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਅਕਲ ਟਿਕਾਣੇ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਦਾਨਾਬਾਦ ਜਾਣ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਫ਼ੀ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਕਰਮੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾਨਾਬਾਦ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਨੇਹਾ ਲੈਂਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਪਾਸ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਭੈਣ ਛਹਿਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਧਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸੰਦਲ ਬਾਰ ਦੇ ਭੱਟੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਛਹਿਤੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜਦੀ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਰੁਕਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਚਾਰ ਭਰਾ ਹੋਰ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਨਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਵਿਆਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਖਰਲਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਆਵੇਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਗਿਲਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਕਾਜ ਵਿਹੁਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕਾਜ ਲਈ ਫਿਕਰ ਕਿਉਂ ਕਰੇ? ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਲ ਬੜੇ ਬੁਰੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਜਾਦੂ ਪਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਲੇਜਾ ਕੱਢ ਕੇ ਖਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੂੰ ਔਰਤ ਦੀ ਖਾਤਰ ਚਲਿਆਂ, ਪਰ ਤੂੰ ਜਾਨ ਗਵਾ ਕੇ ਆਵੇਂਗਾ। ਪਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੀਵੇ ਖਾਨ ਦੇ ਘਰ ਵਿਆਹ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਾਰੀ ਭੇਜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਹੇ ਦੀ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਨਕੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਦੋਹਤਰਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ।

ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੇ ਘੋੜੀ ਸਿੰਗਾਰ ਲਈ। ਉਹ ਉਸ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੱਲਾ ਅੱਟਕਿਆ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਛਿੱਕ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ ਗਜ਼ ਲੰਮੀਆਂ ਮੀਢੀਆਂ ਸਨ, ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਕਲੇਜਾ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਗਈ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀਣ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਸੀ ਕੀਤਿਆਂ ਬਰਛੀ ਦੇ ਵਾਰ ਵੀ ਸਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਆਪ ਮਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਲੱਗੇ?

ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਪਿਉ ਵੰਝਲ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਖੂਬ ਨਿੰਦਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣੀ ਇਜ਼ਤ ਖਰਾਬ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਂ ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਲਈ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਬਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਖਰਲਾ ਨੂੰ ਲਾਜ ਲੱਗੇਗੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਜੀਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆ ਮਿਲੇਗਾ। ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਿਆ।

ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਬੱਕੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਚਾਲ ਕਾਰਨ ਕਈ ਆਪਣੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਲੁਹਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਡਿੱਗ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪੈ ਗਏ ਸਨ, ਤੇਜ਼ ਦੌੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਦੀ ਮਾਸੀ ਬੀਬੇ ਨੂੰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਬੀਬੇ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਮੇਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਨਾਬਾਦ ਖੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੇ ਜਾਮ ਲੁਹਾਰ ਪਾਸੋਂ ਕਿਲੀਆਂ ਘੜਵਾਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਕਿਲੀਆਂ ਨੂੰ ਗੱਡ ਕੇ ਉਹ ਚੁਬਾਰੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ, ਉਹ ਬੱਕੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਦਾਨਾਬਾਦ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਘੋੜੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਘੋੜੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਘੋਰ ਲੈਣਗੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਤੇਰੀ ਧੌਣ ਲਾਹ ਦੇਣਗੇ। ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬੱਕੀ ਘੋੜੀ ਏਨੀ ਬਹਾਦਰ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਡਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਥੋਂ ਖੁਦਾ ਡਰਦਾ ਹੈ।

ਓਧਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਬੁਹੇ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਨਾਨਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਫੀਰੋਜ਼ ਡੋਗਰ ਨੇ ਖੀਵੇ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਤਰ ਫੁਲੇਲ ਦੇ ਕੁੱਪੇ, ਗਹਿਣਿਆਂ ਸਮੇਤ ਪਟਾਰੀਆਂ, ਹਮੇਲਾਂ ਸਮੇਤ ਝਾਂਜਰਾਂ ਅਤੇ ਸਗਨਾਂ ਭਰੇ ਥਾਲ ਧਰੇ ਧਰਾਏ ਰਹਿ ਗਏ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ, ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਵਹੀਰਾਂ ਤੁਰ ਪਈਆਂ।

ਕੁਝ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਇੱਕ ਜੰਡ ਹੇਠਾਂ ਸੌ ਗਿਆ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਦਾਨਾਬਾਦ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਡਰ ਪਾਇਆ। ਪਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਿੱਥੇ ਸੁਣਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਘੋੜੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਦੇ ਪੁੱਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਸੂਰਮਾ ਅਜੇ ਕੋਈ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਘੜੀ ਸੌ ਲੈਣ ਦੇ। ਅਗਲੀ ਘੜੀ, ਉਹ ਦਾਨਾਬਾਦ ਪੁੱਜ ਜਾਣਗੇ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੌ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਇੱਕ ਵਾਹਰ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਵੀ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ, ਸਵਾਰ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਤੇ ਦਾਨਾਬਾਦ ਚੱਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੰਧੜ ਤੇ ਸਿਆਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਗੇ। ਹੰਕਾਰਿਆ ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰਾਂ ਦੇ ਪੂਰ ਵੱਢ ਵੱਢ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਬਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘੜੀ ਹੋਰ ਸੌ ਲੈਣ ਦੇਵੇ। ਸਵੇਰ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ, ਉਹ ਦਾਨਾਬਾਦ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪੈਣਗੇ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਹਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈ। ਇੱਕ ਤੀਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਐਸਾ ਵੱਜਾ ਕਿ ਜਾਨ ਲੇਵਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।

ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਤਰਕਸ਼ ਜੰਡ ਤੇ ਟੰਗ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਕਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸੌ ਤੀਰ ਸਨ। ਇਹ ਤੀਰ ਉਸ ਨੇ ਸਿਆਲਾਂ ਤੇ ਚਲਾਉਣੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਤੀਰ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਦੂਜਾ ਉਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸੀ। ਤੀਜਾ ਤੀਰ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੰਗੋਤਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੋਣੀ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਅਲੀ ਦੇ ਬੇਟੇ ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੈਗੰਬਰ, ਇਸ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਟਾਲ ਨਾ ਸਕੇ, ਫਿਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਿਸ ਪਾਣੀ ਹਾਰ ਹੈ? ਉਹ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਤ ਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਜਹਾਨ ਤੋਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕੂਚ ਕਰਨ। ਪਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਭਰਾਵਾਂ ਬਿਨਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਪੀਲੂ ਵਾਂਗ ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਤਭੇਦ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।¹ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ (1627-58) ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਨਿਰਨਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਪੌੜੀ ਅਤੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੱਢਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵਾਰ 27 ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਲੇਲੈ ਮਜਨੂੰ ਆਸਕੀ, ਚਹੁੰ ਚਕੀ ਜਾਤੀ।
ਸੋਰਠਿ ਬੀਜਾ ਗਾਵੀਐ, ਜਸੁ ਸੁਘੜਾ ਵਾਤੀ।
ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੇਸਤੀ, ਹੁਇ ਜਾਤਿ ਅਜਾਤੀ।
ਮੇਹੀਵਾਲ ਨੋ ਸੋਹਣੀ, ਨੈ ਤਰਦੀ ਰਾਤੀ।
ਰਾਂਝਾ ਹੀਰ ਵਖਾਣੀਐ, ਓਹੁ ਰਿਮ ਪਰਾਤੀ।
ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਪਿਰਹੜੀ, ਗਾਵਨਿ ਪਰਭਾਤੀ।

ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ, ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ, ਸੋਹਣੀ ਮੇਹੀਵਾਲ ਤੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਸੋਰਠਿ- ਬੀਜਾ ਪ੍ਰੀਤ ਜੋੜਿਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਘਟਨਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ (1551-1637 ਈ.) ਦੀ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀ ਪਉੜੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਵਾਪਰੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਕਬਰ ਤੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਸ ਸਾਲ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਘਟਨਾ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਪਰੀ। ਪੀਲੂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪੀਲੂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਯਾਰੋ ਪੀਲੂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਸ਼ਾਇਰ ਭੁਲ ਕਰੇਨ।
ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਬਾਪਣਾ ਕੰਧੀ ਦਸਤ ਧਰੇਣ।

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਵੇਲੇ, ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ 1676 ਈ: ਵਿੱਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਘਟਨਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰੀ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਵੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।²

ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੇ ਗਣੇਸ਼ ਦੱਤ ਵਡੋਹਰਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਚਹਾਰ ਬਾਗਿ ਪੰਜਾਬ'

ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਤੋਂ ਸੱਤਰ ਅੱਸੀ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਗਣੇਸ਼ ਦੱਤ ਵਡੇਹਰਾ ਨੇ 1789 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਅਰਥਾਤ 1732 ਈ: ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ 1800 ਈ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।³ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪਉੜੀ ਵਿੱਚ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਡੇਹਰਾ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਮਿਤੀ ਸਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਘਟਨਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 'ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਖਿਆਨ' (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ) ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। 'ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਖਿਆਨ' ਦਾ ਸਮਾਂ 1700 ਈ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ, ਇਹ ਘਟਨਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਪੀਲੂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਘਟਨਾ ਅਕਬਰ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰੀ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ ਨੇ ਖੀਵਾ ਤੇ ਦਾਨਾਬਾਦ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਬਿਓਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਰਜ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੀਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ 27 ਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਾ ਆਉਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਖ ਰਹਿ। ਉਹਨਾਂ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਪੰਨਾ 178, 972
2. 'ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ', ਪੰਨਾ 196
3. ਉਧਰਿਤ, 'ਕਿੱਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕ੍ਰਿਤ ਪੀਲੂ' (ਸੰਪ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਐਸ. ਅਮ੍ਰਿਤ), ਪੰਨਾ 22
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 22

ਨਾਇਕ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

'ਮਿਰਜ਼ਾ' ਪਦ ਦਾ ਅਸਲ ਰੂਪ 'ਮੀਰਜ਼ਾਦਾ' ਜਾਂ 'ਮੀਰਜ਼ਾ' ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਆਦਮੀ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਪਦਵੀ ਸਮਝਕੇ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਰਜ਼ਾ ਇਸ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਯਾਰੀ ਪਾਲਣ ਲਈ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਜਾਨ ਦਿੱਤੀ¹। ਉਹ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ ਬਹਾਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਮਾਨੇ ਦਾ ਖੁਦਾ ਭੈ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਬੱਕੀ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਫੁਕਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦ ਦੀ ਹਉਮੋ ਦਾ ਸਿਖਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦਾ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਮਰਦ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ²। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਧੜਕਣ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮਰ ਗਿਆ ਪਰ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ³ :

1

ਹੁਜਰੇ ਜਾਹ ਹਕੀਮ ਦੇ
ਇੱਕ ਜੱਟੀ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ
ਮੈਂ ਬਕਰਾ ਦੇਨੀਆਂ ਪੀਰ ਦਾ
ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਦਾ ਕੰਤ ਮਰੇ
ਪੰਜ ਸਤ ਮਰਨ ਗਵਾਂਢਣਾ
ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਪ ਚੜ੍ਹੇ
ਹੱਟੀ ਢਹੇ ਕਰਾੜ ਦੀ
ਜਿੱਥੇ ਦੀਵਾ ਨਿਤ ਬਲੇ
ਕੁੱਤੀ ਮਰੇ ਫ਼ਕੀਬ ਦੀ
ਜਿਹੜੀ ਚਉਂ ਚਉਂ ਨਿਤ ਕਰੇ
ਗਲੀਆਂ ਹੋਵਣ ਸੁੰਨੀਆਂ
ਵਿੱਚ ਮਿਰਜ਼ਾ ਯਾਰ ਫਿਰੇ

2.

ਦਖਣ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਚੜੀਆਂ ਨੇ ਨੂਰੀਆਂ
ਉੱਡਦੇ ਨੇ ਗਰਦ ਗਵਾਰ
ਬੁਲਬੁਲਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ
ਉੱਤੇ ਵੀਰਾਂ ਜਹੇ ਅਸਵਾਰ

ਹੱਥੀ ਤੇਗਾਂ ਨੰਗੀਆਂ
ਕਰਦੇ ਮਾਰੇ ਮਾਰ
ਵੇ ਤੂੰ ਹੇਠਾਂ ਜੰਡ ਦੇ ਸੌ ਗਿਆਂ
ਜੱਟਾ ਕਰਕੇ ਆ ਗਿਆ ਵਾਰ
ਤੈਨੂੰ ਭਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਨਾ ਦੇਣਗੇ
ਜੱਟਾ ਜਾਨੇ ਦੇਣਗੇ ਮਾਰ

3.

ਭੱਤੇ ਚੋਂ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਟ ਨੇ ਟੇਲ ਕੇ
ਰੰਗ ਦਾ ਸੁਨਿਹਰੀ ਤੀਰ
ਮਾਰਿਆ ਜੱਟ ਨੇ ਮੁੱਛਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵੱਟ ਕੇ
ਉੱਡ ਗਿਆ ਵਾਂਗ ਭੰਬੀਰ
ਪੰਜ ਸਤ ਲਾਹ ਲਏ ਘੋੜੀਓਂ
ਨੌਵਾਂ ਲਾਹਿਆ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਵੀਰ
ਸਾਹਿਬਾਂ ਡਿਗਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ
ਅੱਖੀਓਂ ਸੁਟਦੀ ਨੀਹ
ਆਹ ਕੀ ਕੀਤਾ ਮਿਰਜ਼ਿਆ ਖੁਨੀਆਂ
ਹੋਰ ਨਾ ਚਲਾਈ ਐਸਾ ਤੀਰ
ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਢਿਡ ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਲਈਆਂ
ਇੱਕੇ ਮਾਂ ਦਾ ਚੁੰਘਿਆ ਸੀਰ

4.

ਵਿੰਗ ਤੀੜੀਗੀਏ ਟਾਹਲੀਏ
ਤੇਰੇ ਹੇਠ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਡੋਰ
ਜਿੱਥੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਵਢਿਆ
ਓਥੇ ਰੋਣ ਤਿੱਤਰ ਤੇ ਮੋਰ
ਮਹਿਲਾਂ 'ਚ ਰੋਂਦੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ
ਕਬਰਾਂ 'ਚ ਰੋਂਦੇ ਚੋਰ

5.

ਦਾਨਾ ਬਾਦ ਸੀ ਪਿੰਡ ਦੋਸਤੋ
ਵਿੱਚ ਬਾਰ ਦਾ ਭਾਰਾ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਕੰਮ ਓਸਦੀ
ਚੰਗਾ ਕਰੇ ਗੁਜਾਰਾ
ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਸੋਹੇ ਬਿੰਝਲ ਦੇ
ਓਹਦਾ ਭਾਗ ਨਿਆਰਾ
ਮਾਂ ਮਿਰਜੇ ਦੀ ਨਾਮ ਨਸੀਬੇ
ਦੁੱਧ ਪੁੱਤ ਪ੍ਰਵਾਰਾ
ਮਿਰਜਾ ਮਾਪਿਆ ਨੂੰ
ਸੌ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ

6.

ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਲੱਗੀ ਦੋਸਤੀ
ਪੜਦਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰਾ
ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਵੇ ਨੇਤਰ
ਕਹਿੰਦੇ ਲੋਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ
ਮਿਰਜੇ ਯਾਰ ਦੀਆਂ
ਘਰ ਘਰ ਛਿੜੀਆਂ ਵਾਰਾਂ

7.

ਸੌ ਸੌ ਕੋਹ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹੀ ਲੁਕਾਈ
ਮਿਰਜਾ ਵੇਖਣ ਆਵੇ
ਬਈ ਮਿਰਜਾ ਖਰਲਾਂ ਦਾ
ਅੱਜ ਵਧਕੇ ਬੋਲੀ ਪਾਵੇ

8.

ਹੀਰਿਆ ਹਰਨਾ ਬਾਰੀ ਚਰਨਾਂ
ਬਾਰੀ ਤਾਂ ਹੋ ਗਈ ਚੋਰੀ
ਪਹਿਲੋਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਕੈਠੇ ਵਾਲਾ
ਮਗਰੋਂ ਲੰਘ ਗਈ ਗੋਰੀ

9.

ਬੁਕ ਬੁਕ ਰੋਂਦੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਬਹਿਕੇ
ਜਿੰਦ ਗਮਾਂ ਨੇ ਖੋਰੀ

ਕੂਕਾਂ ਪੈਣਗੀਆਂ
ਨਿਹੰ ਨਾ ਲੱਗਦੇ ਜੇਰੀ।

ਪੀਲੂ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ 'ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਪਹਿਲਾ ਬੀਰ ਰਸੀ ਕਿੱਸਾ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਇਕ ਮਿਰਜੇ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਮਿਰਜੇ ਨੇ ਖਰਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਵੰਝਲ ਘਰ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਉਹ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਹੈ :

ਘਰ ਵੰਝਲ ਦੇ ਮਿਰਜਾ, ਜੰਮਿਆ ਕਰੜੇਵਾਰ।
ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਮਾਈ ਬਾਪ ਨੇ, ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਕਰਤਾਰ।
ਐਸਾ ਮਿਰਜਾ ਸੂਰਮਾ, ਖਰਲਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਸੀਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਸਾਹਿਬਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਪੱਟੀਆਂ, ਮਿਰਜਾ ਪੜ੍ਹੇ ਕੁਰਾਨ।
ਵਿੱਚ ਮਸੀਤ ਦੇ ਲੱਗੀਆਂ, ਜਾਣੇ ਕੁਲ ਜਹਾਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਭੇਦ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਓਧਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਚੰਧੜਾਂ ਦੇ ਤਾਹਿਰ ਖਾਨ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਕੀ ਸਨ ਕਿ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਰਮੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੱਥ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਛਹਿਤੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜੇ ਖਾਨ ਨੂੰ, ਛਹਿਤੀ ਕਰੇ ਜਵਾਬ।
'ਹਟ ਕੇ ਬੈਠੀ ਮਿਰਜਿਆ, ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਰੀ ਸਲਾਹ।
ਅਤੇ ਪਲੰਘ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ, ਮੇਰਾ ਹੱਥੀ ਕਾਜ ਸੰਵਾਰ।
ਭੱਲ ਕੇ ਆਉਣਗੇ ਭੱਟੀ ਸੰਦਲ ਬਾਰ ਦੇ, ਸਾਹਿਬਾ ਸੰਡੇ ਬਾਰ।" 12।

ਪਰ ਮਿਰਜੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ :

ਮੇਰਾ ਜਾਣ ਜ਼ਰੂਰ ਦਾ ਪਿੱਛੇ ਭਾਈ ਚਾਰ।
ਅੱਛੀ ਕਰਨ ਆਪਣੇ ਨੱਕ ਨੂੰ, ਨਹੀਂ ਖਰਲਾਂ ਨੂੰ ਆਉ ਹਾਰ।
ਮੇਰਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਾ, ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਹੋੜ ਨਾ ਪਾ।

ਇੰਜ ਮਿਰਜਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਚੰਧੜ ਵਿਆਹ ਖੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਖਰਲਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਆਵੇ। ਉਸ ਲਈ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਅਣਖ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰੀ ਹੈ।

ਮਿਰਜੇ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਮਿਰਜੇ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨਾ ਗਵਾਉਣ ਦਾ ਸਬਕ ਦੇਂਦੀ ਹੈ :

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜੇ ਖਾਨ ਨੂੰ, ਮੱਤਾਂ ਦੇਵੇ ਮਾਂ।
 ਬੁਰੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ, ਬੁਰੀ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਰਾਹ।
 ਬੁਰੀਆਂ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਲੈਂਦੀਆਂ ਜਾਦੂ ਪਾ।
 ਕੱਢ ਕਲੇਜੇ ਖਾਂਦੀਆਂ, ਮੇਰੇ ਝਾਟੇ ਤੇਲ ਨਾ ਪਾ।
 ਰੰਨ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਚਲਿਐਂ, ਆਵੇਂ ਜਾਨ ਗਵਾ।
 ਆਖੇ ਮੇਰੇ ਲੱਗ ਜਾ ਅੱਗੇ ਪੈਰ ਨਾ ਪਾ।। 4।

ਮਿਰਜੇ ਦਾ ਪਿਉ ਵੰਝਲ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਨਸੀਹਤ ਦੇਂਦਾ ਹੈ :

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜੇ ਖਾਨ ਨੂੰ, ਵੰਝਲ ਦੇਂਦਾ ਮੱਤ।
 ਭੱਠ ਰੰਨਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਖੁਰੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਤ।
 ਹੱਸ ਕੇ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਯਾਰੀਆਂ, ਰੋ ਕੇ ਦੋਂਦੀਆਂ ਦੱਸ।
 ਜਿਸ ਘਰ ਲਾਈ ਦੋਸਤੀ, ਮੂਲ ਨਾ ਘੱਤੋਂ ਲੱਤ।
 ਲੱਥੀ ਹੱਥ ਨਾ ਆਵੰਦੀ, ਦਾਨਿਸ਼ਮੰਦਾਂ ਦੀ ਪੱਤ।
 ਸਾਹਿਬਾਂ ਆਈ ਨਾ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਿਰ ਨਾ ਰਹੂ ਸਾਡੀ ਪੱਤ।

ਪਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਸੱਚਾ ਆਸ਼ਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਬੜਾ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਹੈ :

ਵਿਆਹੀ ਹੋਵੇ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ, ਮੰਗ ਨਾ ਛੱਡੀ ਜਾ।
 ਜੇ ਕਰ ਮੰਗ ਮੈਂ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ, ਲੱਗੇ ਖਰਲਾਂ ਨੂੰ ਲਾਜ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੌਤ ਨਾਲੋਂ ਅਣਖ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮੰਗ ਕੋਈ ਵਿਆਹ ਖੜ੍ਹੇ, ਇਹ ਇੱਕ ਅਣਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਜੱਗ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੇ :

ਪੁੱਤ ਮਿਰਜ਼ਾ ਨੂੰਹ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਸਾਡੀ ਟੁਰਨੀ ਜੱਗ ਵਿੱਚ ਵਾਰ।

ਉਸ ਬਹਾਦਰ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਆਪਣੀ ਮੌਤੇ ਮੈਂ ਮਰਾਂ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ?

ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀਣ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਬਰਛੀ ਖਾ ਕੇ ਵੀ ਸੀ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ :

ਕੱਢ ਕਲੇਜਾ ਲੈ ਗਈ, ਖਾਨ ਖੀਵੇ ਦੀ ਧੀ।
 ਗਜ਼ ਗਜ਼ ਲੰਮੀਆਂ ਮੀਂਦੀਆਂ, ਰੰਗ ਜੇ ਰੋਰਾ ਸੀ।

ਜੇ ਦੇਵੇ ਪਿਆਲਾ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ, ਮੈਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਪੀ।

ਜੇ ਮਾਰੇ ਬਰਛੀ ਕੱਸ ਕੇ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਦੀ ਨਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਦੇ ਤੁਰਨ ਸਮੇਂ ਕਈ ਬਦ-ਸ਼ਗਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਿਰਫ਼ੀ ਮਿਰਜ਼ਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਪਾਸ ਆ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਦਾਨਾਬਾਦ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇੱਕ ਜੰਡ ਹੇਠਾਂ ਸੌ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਚੰਧੜਾਂ ਦਾ ਡਰ ਪਾ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਨੱਸ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਗੁਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਨਾ ਕੋਈ ਦੀਹਦਾ ਸੂਰਮਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਪੁਰ ਵਾਰ ਕਰੇ।

ਮਾਰ ਕੇਹਾਂ ਤੇਰੇ ਜਿੰਨੇ ਨੇ, ਪਾਸ ਤੇਰੇ ਵੀਰ ਖੜੇ।

ਝਟ ਕੁ ਝੁਟਾ ਜੰਡ ਹੇਠ ਲੈਣ ਦੇ, ਮੁੜ ਜਿਹੜੀ ਰੱਬ ਕਰੇ।

ਅੱਜ ਦੀ ਘੜੀ ਸੌ ਲੈਣ ਦੇ, ਦੂਜੀ ਘੜੀ ਵੜਾਂ ਦਾਨਾਬਾਦ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਫਿਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਜੇ ਨਾ ਸੀ ਤੇੜ ਨਿਭਾਉਣੀ, ਮੇਰੀ ਕਾਹਨੂੰ ਪਕੜੀ ਬਾਂਹ।

ਬਚਾਅ ਕਰੋਂਦੇ ਆਸ਼ਿਕਾ, ਨਾ ਅੱਗੇ ਮਿਲਣਾ ਤੈਨੂੰ ਥਾਂ।

ਪਰ ਹੰਕਾਰੀ ਮਿਰਜ਼ਾ ਉਸ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਗੋਂ ਉਤਰ ਦੋਂਦਾ ਹੈ :

ਮਿਰਜ਼ਾ ਆਖੇ ਕੋਈ ਨਾ ਦੀਹਦਾ ਸੂਰਮਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥ ਕਰੇ।

ਕਟਕ ਭਿੜਾ ਦਿਆਂ ਟੱਕਰੀ, ਮੈਥੋਂ ਭੀ ਰਾਠ ਡਰੇ।

ਵਲ ਵਲ ਵੱਢ ਦੇਉਂ ਸੂਰਮੇ, ਜਿਉਂ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਪੈਣ ਗੜ੍ਹੇ।

ਸਿਰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਵੱਢ ਕੇ ਸੁੱਟਾਂਗਾ ਵਿੱਚ ਰੜ੍ਹੇ।

ਉਹ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਅੰਦਰ ਵੱਜਦਾ ਹੈ, ਰਾਜੇ ਉਸ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹਲਚਲ ਮਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਲੁੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਰਛੀਆਂ ਨਾਲ ਉੱਥਲ ਪੁੱਥਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਖੁਦਾ ਵੀ ਡਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਘੋੜੀ ਤੇ ਬੜਾ ਮਾਣ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਅਰਸ਼ੋਂ ਉਤਰੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਸਕਦੀ ਹੈ :

ਬੱਕੀ ਤੋਂ ਡਰਨ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ, ਮੈਥੋਂ ਡਰੇ ਖੁਦਾ।

ਚੁੱਭੇ ਵਿੱਚ ਪਤਾਲ, ਉੱਡ ਕੇ ਚੜ੍ਹੇ ਅਕਾਸ਼।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਜੰਡ ਹੇਠਾਂ ਸੌ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਵਾਹਰ ਆਉਂਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਤਰਕਸ਼ ਨੂੰ ਜੰਡ ਤੇ ਟੰਗ ਦੋਂਦੀ

ਹੈ। ਵਾਹਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਿਵੇਂ ਟਾਕਰਾ ਕਰੇ। ਉਹ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸਦਾ ਹੈ :

ਮੰਦਾ ਕੀਤਾ ਸੁਣ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਮੇਰਾ ਤਰਕਸ਼ ਟੰਗਿਆ ਜੰਡ।

ਤਿੰਨ ਸੌ ਕਾਨੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਜਵਾਨ ਦੀ, ਦੋਂਦਾ ਸਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ।

ਪਹਿਲਾ ਮਾਰਦਾ ਵੀਰ ਸ਼ਮੀਰ ਦੇ, ਦੂਜੀ ਕੁੱਲੇ ਦੇ ਤੰਗ।

ਤੀਜੀ ਮਾਰਾਂ ਜੋੜ ਕੇ, ਜਿਹਦੀ ਹੈ ਤੂੰ ਮੰਗ।

ਸਿਆਲ ਅਤੇ ਚੰਧੜ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦੋਂਦੇ ਹਨ। ਪੀਲੂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਉਸ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਬੈਠਦਾ ਹੈ :

ਬਾਝ ਭਰਾਵਾਂ ਜੱਟ ਮਾਰਿਆ, ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੇ ਸੰਗ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਮਾਰਿਆ ਮਲਕੂਲ ਮੌਤ ਨੇ, ਕੁਝ ਮਾਰਿਆ ਉਹਨੂੰ ਗੁਮਾਨ।

ਪੀਲੂ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਨਿਸ਼ਾਨੇਬਾਜ਼ ਵੀ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ :

ਮਿਰਜ਼ੇ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖਿਆ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਵੀਰ ਸ਼ਮੀਰ।

ਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੇ ਗੋਸ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ, ਕਰੜੇ ਨੁੱਕੇ ਦਾ ਤੀਰ।

ਕਰ ਬਿਸਮਿੱਲਾਹ ਮਾਰਿਆ, ਭੌਦ ਵਾਂਗ ਭੰਬੀਰ।

ਘੋੜੀ ਉੱਤੋਂ ਲਾਹ ਲਿਆ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਵੀਰ ਸ਼ਮੀਰ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ, ਮਿਰਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੱਛਣ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇੱਕ ਨਾਇਕ ਵਿੱਚ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਨਾਇਕ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ:⁴

(ੳ) ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ

(ਅ) ਛੇਤੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ

(ੲ) ਠੀਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ

(ਸ) ਕੁਲੀਨ ਤੇ ਅਮੀਰ

(ਹ) ਰੂਪਮਾਨ, ਜਵਾਨ, ਉਤਸ਼ਾਹਪੂਰਨ ਤੇ ਤੇਜਸੱਜਵੀ।

(ਕ) ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪਾਤਰ

(ਖ) ਚੜ੍ਹਰ

(ਗ) ਸੁਸ਼ੀਲ

ਮਿਰਜ਼ਾ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਖਾਤਰ ਪਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਮਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੋਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੋਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਚੰਗੇ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਖਰਲਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਹਣਾ, ਜਵਾਨ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਉਸਦਾ ਆਚਰਨ ਇੱਕ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਆਨ ਸੀ, ਉਥੇ ਜੁਲਮ ਅਤੇ ਕਾਮ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਾਹੀਂ। ਜਵਾਨ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਮੁਟਿਆਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਪਿਆਰ ਵੀ ਸੀ, ਇਸ਼ਕ ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਚੋਰੀ ਵਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਚਾਹਿਆ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਪਰਨਾ ਕੇ ਵਸਾਉਣਾ ਸੀ। ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰੇ ਕਿਉਂ ਕੱਢੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਚੰਧੜਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਆਵੇ।"⁵

ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਹੱਠ ਮਾਸ ਦਾ ਬਣਿਆ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਾਇਕ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਖਾਤਰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਬੀਲੇਦਾਰੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਣਖ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੂਰਮਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਆਪਣੀ ਹੱਤਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਅਣਖ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. 'ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਸੱਦਾਂ' (ਸੰਪ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ), ਪੰਨਾ 6
2. ਉਹੀ "ਦੇ ਸ਼ਬਦ"
3. ਸੁਖਦੇਵ ਮਾਦਪੁਰੀ, 'ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਵਣਜਾਰੇ', ਪੰਨਾ 140-144
4. 'ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ', ਪੰਨਾ 314
5. ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਰਚਨਾਵਲੀ, (ਆਲੋਚਨਾ), ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 444

ਪੀਲੂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਬੋਧ

ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਉਦਭਵ ਪੁਰਾਤਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਕਰਮਕਾਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਮ੍ਰਿਣੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦਾ ਆਮ ਵਿਸ਼ੇ ਪੁਰਾਣਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਜਾਂ ਮਿਥਿਆਸਿਕ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਖਲਨਾਇਕ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਿਥਿਆਸਿਕ ਪਾਤਰ ਓਸਿਰੀਜ਼ (Osiris), ਐਟਿਸ (Attis) ਅਤੇ ਐਡੋਨਿਸ (Adonis) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਸੀਰੀਆ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਦੁਖਾਂਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੁਖਾਂਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਮੱਧਕਾਲੀਨ, ਜਪਾਨ ਵਿੱਚ ਨੋਹ (Noah) ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਦੁਖਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੋਈ ਦੁਖਾਂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਿਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਡਾਇਨੀਸਿਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਾਚ-ਨਾਟ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਨਾਇਕ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਨਾਟ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ।¹

ਦੁਖਾਂਤ (Tragedy) ਸ਼ਬਦ Tragodia ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ 'ਬੱਕਰੀ-ਗੀਤ' ਹੈ। ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਡਾਇਨੀਸਿਸ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸਾਲ ਬਸੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿੱਚ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਚ ਤੇ ਗੀਤ ਹੀ ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰੂਪ ਸਨ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਨਾਮ Tragedy ਪੈ ਗਿਆ। ਚੰਗੇ ਗੀਤ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਨੂੰ ਬੱਕਰੀ ਦਾ ਮਾਸ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।² ਇਹਨਾਂ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਬੱਕਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ Tragedy ਅਖਵਾਏ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਹਨਾਂ ਨਾਟ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਅੱਧੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਅੱਧੇ ਬਕਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।³

ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਖਾਂਤ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਜਾਂ ਨਕਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗੰਭੀਰ ਹੋਵੇ ਪੂਰਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਲੰਕਾਰਯੁਕਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਵਰਣਾਤਮਿਕ ਦੀ ਥਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਤਮਿਕ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਭੈ ਦੇ ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਸਕੇ ਅਰਥਾਤ ਵਿਰੋਚਨ ਜਾਂ ਕਥਾਰਟਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭੈ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕੇ।⁴ ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ, ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਛੇ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਕਥਾਨਕ, ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ, ਪਦ-ਰਚਨਾ (ਸ਼ੈਲੀ), ਵਿਚਾਰ ਤੱਤ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਗੀਤ।⁵ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਾ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾ

ਗੁਣ ਇਸ ਦਾ ਇਕਹਿਰਾਪਨ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਕਹਿਰਾ ਕਾਰਜ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੋਵੇ, ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਹੋਵੇ। ਦੂਸਰਾ ਗੁਣ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਸ ਦਾ ਆਦਿ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਹੋਵੇ। ਤੀਜਾ ਗੁਣ ਸੰਭਵਿਤਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜੇ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਨਹੀਂ। ਚੌਥਾ ਗੁਣ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਵਾਂ ਗੁਣ ਹੈ ਲਟਕਾ, ਜਿਸ ਲਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚਾਣਚੱਕਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਾਰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ ਅਤੇ ਛੇਵਾਂ ਗੁਣ ਹੈ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਰਵ-ਸਧਾਰਨ, ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਿਯ ਰੂਪ ਰੇਖਾ।⁶

ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅੰਗ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਹੈ, ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ, ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਨਾਇਕ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਮਹਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਦੁਖਮਈ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਪਾਤਰ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸ੍ਰੇਣੀਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਚਰਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਚਰਿੱਤਰ ਸਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਸੌਦਰਯ ਤੇ ਖਿੱਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਨਾਇਕ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਕੁਲੀਨ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਵੇ। ਰਾਜ ਪਰਵਾਰ ਜਾਂ ਸਾਮੰਤ-ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਦੁਰਭਾਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੇਗਾ।⁷

ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਤੀਜਾ ਸਥਾਨ ਵਿਚਾਰ ਤੱਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਚੌਥੇ ਅੰਗ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੈਅ, ਸੁਮੇਲ ਅਤੇ ਰੀਤ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ। ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਗ ਰੀਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਛੇਵੇਂ ਅੰਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਲਾਤਮਿਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਵੀ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਮੰਚ-ਸ਼ਿਲਪੀ ਦੀ ਕਲਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਵੀ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਖਾਸ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ⁸।

ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਨਾਇਕ ਸਧਾਰਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜਿਹੀ ਗਲਤੀ ਕਰ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵੈਰਾਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਚੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਜੂਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦੌਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹੱਟਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਕਲਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੀਲੂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਪਹਿਲਾ ਕਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਦੁਖਾਂਤਿਕ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਮੋਦਰ ਨੇ 'ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸੁਖਾਂਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ। ਪੀਲੂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਨੇ 'ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ', 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ', ਤੇ 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਕਿੱਸੇ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸਾ ਹੈ। 'ਇਸ਼ਕ' ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਤੱਤ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹਨ : ਮੁਹੱਬਤ, ਉਲਫ਼ਤ, ਚਾਹਿਤ, ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਹੋਣਾ। ਹਿਕਮਤ ਜਾਂ ਤਿੱਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰੋਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਜਨੂੰਨ' ਜਾਂ 'ਪਾਗਲਪਨ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰ ਸੂਰਤ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਹੁਸੀਨ ਸ਼ੈਅ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸੁਦਾਈ ਹੋ ਜਾਣ ਨੂੰ 'ਇਸ਼ਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਇਸ਼ਕਾ' ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਕ ਬੂਟੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਲਬਲਾਬ' ਜਾਂ 'ਅਮਰਵੇਲ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਉਹ ਬੂਟੀ ਕਿਸੇ ਰੁੱਖ ਨਾਲ ਚੰਬੜਦੀ ਜਾਂ ਲਿਪਟਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਸ ਦਿਲ ਤੇ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੀਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਵਰਣਨ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਨਾਇਕ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਪਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਪੱਛਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਹਨ। ਲੌਕਿਕ ਪਾਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਏਨੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਆਪਣੀ ਸੁਧ ਬੁਧ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ :

ਸਾਹਿਬਾਂ ਗਈ ਤੇਲ ਨੂੰ, ਗਈ ਪਸਾਰੀ ਦੀ ਹੱਟ।
ਫੜ ਨਾ ਜਾਣੇ ਤੱਕੜੀ, ਹਾੜ ਨਾ ਜਾਣੇ ਵੱਟ।
ਤੇਲ ਭੁਲਾਵੇ ਭੁੱਲਾ ਬਾਣੀਆ, ਦਿੱਤਾ ਸ਼ਹਿਤ ਉੱਲਟ।
ਵਣਜ ਗਵਾ ਲੈ ਬਾਣੀਆਂ, ਬਲਦ ਗਵਾ ਲੈ ਜੱਟ।
ਤਿੰਨ ਸੌ ਨਾਂਗਾ ਪਿੜ ਰਿਹਾ, ਹੋ ਗਏ ਚੌੜ ਚੁਪੱਟ।

ਹੁਸਨ ਦਾ ਇਹ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਵਾਂਗ ਵੱਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਸ਼ਕ ਮਸ਼ੁਕ ਪਹਿਲੀ ਤੱਕਣੀ ਤੇ ਹੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਿਆਰ ਏਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਪਾਪ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਇਸ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸਮਾਜ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ, ਪਰਸਪਰ ਟੱਕਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿੜ, ਨਿਸ਼ਚੇ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਿਰ ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਤਾਂ ਲਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਲੀਕ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਵੀ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ

ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਚੰਧੜ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਤਾਹਿਰ ਖਾਨ ਨਾਲ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਰਮੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਹੀਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਵੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਛਹਿਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚੇ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਇਸ ਉਧਾਲੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੰਧੜ ਤੇ ਸਿਆਲ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਕੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਧਰ ਕੁਝ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੌ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਦਾਨਾਬਾਦ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹੰਕਾਰੀ ਮਿਰਜ਼ਾ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਉਸ ਦੇ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਨੂੰ ਜੰਡ ਤੇ ਟੰਗ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਏਧਰ ਵਹੀਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿਆਲਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਤੀਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਵੱਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ? ਮਿਰਜ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਆਪਣੇ ਜਮਾਨੇ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਆਹ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਲਨ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਜਜ਼ਬਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਏਨਾ ਪਿਆਰ ਜਜ਼ਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਅਣਖ ਦਾ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਸੰਕਲਪ, ਜੋ ਕਬੀਲੇਦਾਰੀ-ਯੁੱਗ ਦੀ ਖਾਸ ਦੇਣ ਸੀ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਮੰਗ ਸੀ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੰਗ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਪਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।¹⁰ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਵਿਆਹੀ ਹੋਵੇ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ, ਮੰਗ ਨਾ ਛੱਡੀ ਜਾ।

ਜੇ ਕਰ ਮੰਗ ਮੈਂ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ, ਲੱਗੇ ਖਰਲਾਂ ਨੂੰ ਲਾਜ।

ਪੁੱਤ ਮਿਰਜ਼ਾ ਨੂੰਹ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਸਾਡੀ ਟੁਰਨੀ ਜੱਗ ਵਿੱਚ ਵਾਰ।

ਪੀਲੂ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਬਿੰਬ ਜੋ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਦਰਸ਼ ਸੂਰਮੇ ਦਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਿਰ ਤੇ ਖੜੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਵੀ ਬੇ-ਮੁੱਖ ਹੈ :

ਮਿਰਜ਼ਾ ਆਖੇ ਕੋਈ ਨਾ ਦੀਹਦਾ ਸੂਰਮਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥ ਕਰੇ।

ਕਟਕ ਭਿੜਾ ਦਿਆਂ ਟੱਕਰੀ, ਮੈਥੋਂ ਭੀ ਰਾਠ ਡਰੇ।

ਵਲ ਵਲ ਵੱਢ ਦੇਉਂ ਸੂਰਮੇ, ਜਿਉਂ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਪੈਣ ਗੜ੍ਹੇ।

ਸਿਰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਵੱਢ ਕੇ, ਸੁਟਾਂਗਾ ਵਿੱਚ ਰੜ੍ਹੇ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਲਈ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਮੰਦਾ ਕੀਤਾ ਸੁਣ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਮੇਰਾ ਤਰਕਸ਼ ਟੰਗਿਆ ਜੰਡ।

ਤਿੰਨ ਸੌ ਕਾਨੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਜਵਾਨ ਦੀ, ਦੌਦਾ ਸਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ।

ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਦਾ ਵੀਰ ਸ਼ਮੀਰ ਦੇ, ਦੂਜੀ ਕੁੱਲੇ ਦੇ ਤੰਗ।

ਤੀਜੀ ਮਾਰਾਂ ਜੋੜ ਕੇ, ਜਿਹਦੀ ਹੈ ਤੂੰ ਮੰਗ।

ਇੰਜ ਇੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ ਲਈ ਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਕਿ ਮਿਰਜ਼ਾ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਨਿਸ਼ਾਨੇਬਾਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿੰਨ ਸੁਟੇਗਾ, ਉਸ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਮਾਨ ਨੂੰ ਦਰਖਤ 'ਤੇ ਟੰਗ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਿਹੱਥਾ ਮਿਰਜ਼ਾ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲੋਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਨੇ ਸੇਫੋਕਲੀਜ਼ ਦੇ ਨਾਟਕ ਈਡੀਪਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੂੜੀ ਯੂਨਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਐਂਟੀਗੋਨੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲੋਂ ਭਰਾ ਵਧੇਰੇ ਕੀਮਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੀਵੀਂ ਹੋਰ ਬੱਚੇ ਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਭਰਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।¹

ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਡੇ ਆਲੋਚਕ ਵੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮੌਤ ਲਈ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ :

ਸਾਹਿਬਾਂ ਕੱਚ ਕੀਤਾ। ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾਂ ਕੀ ਸੀ ਭਰਾ ਮਾਂ ਨੂੰ ਜੰਮੇ ਸਨ। ਇੱਕੋ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਿਆ ਸੀ। ਲਹੂ ਸਾਂਝਾ ਸੀ। ਭੈਣ ਭਰਾਵੀ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਂਝ ਸੀ, ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਘਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੰਗ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਾਂਝ ਰਹਿੰਦੀ, ਜੇ ਜਿਥੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਖੇ ਲੱਗ ਕੇ ਵਿਆਹੀ ਜਾਂਦੀ, ਜੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸੇ ਜਮਾਤੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੋ ਗਈ। ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਬਦਲ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭੈਣ ਬਦਕਾਰ ਹੋ ਗਈ, ਵੈਰਨ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹ ਭਰਾ ਲੱਗਦੇ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਮਾਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਨ, ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਵੈਰੀ ਸਨ। ਲੜਾਈ ਤੇ ਅਪਣਤ ਹੁਣ ਲਹੂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਨਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੀ, ਜਮਾਤੀ ਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸੀ।ਸਾਹਿਬਾਂ ਇਸ਼ਕ ਤੋਂ ਬਣੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੀ। ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਲਹੂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਨਾ ਸਕੀ, ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਸ ਰੂਪ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੀ। ਕੱਚ ਮਾਰਿਆ। ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਇਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਲਈ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੇ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਮਾਨ ਨੂੰ ਜੰਡ ਤੇ ਨਾ ਟੰਗਦੀ ਤੇ ਤੀਰ ਨਾ ਭੰਨਦੀ ਤਾਂ

ਕੀ ਇਹ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ? ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਬਾਝ ਭਰਾਵਾਂ ਜੱਟ ਮਾਰਿਆ, ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੇ ਸੰਗ' ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤਰਕਸ਼ ਨਾ ਵੀ ਟੰਗਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮੌਤ ਅਟੱਲ ਸੀ। ਅਸਲ, ਰਹੱਸ ਤਾਂ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮਿਰਜ਼ੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਸਕੇ। ਮਗਰ ਵਾਹਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਦਾਨਾਬਾਦ ਤੋਂ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋੜਕੇ ਮੁੜਿਆ ਸੀ। ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦਾਨਾਬਾਦ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਪਾਸ ਏਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਚੰਧੜਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੰਕਾ ਨਾ ਵੀ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਵੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਇਕੱਲੀ ਤਾਕਤ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਨਿਤਾਣੀ ਹੈ।³ ਪੀਲੂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤਿਕ ਚਿੱਤਰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :-

ਚੰਧੜ ਸਿਆਲ ਚੜ੍ਹ ਪਏ, ਰਾਹੀਂ ਘੱਤ ਵਹੀਰ।
 ਫੌਜਾਂ ਘੇਰਾ ਘੱਤਿਆ, ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਤਦਬੀਰ।
 ਕੜ ਕੜ ਚਲਣ ਗੋਲੀਆਂ, ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਪੈਂਦੇ ਬਹੁਤੇ ਤੀਰ।
 ਉਹ ਸੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਗਦਾ, ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਰੀਰ।
 ਵੇਖ ਜੰਡੂਰੇ ਦੀ ਛੱਤਰੀ, ਸਿਰ ਪਰ ਬੋਲੇ ਕਾਂ।
 ਟਾਂਗੂ ਵੱਜੇ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ਦੇ, ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਦੌਂਦੇ ਜਾਣ।

ਇਸਕ ਵਿੱਚ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਹੋਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਕ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁਖਾਂਤਿਕ ਹੈ।⁴ ਜਿੱਥੋਂ ਤੀਕ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੇ ਬੇਵਫਾਈ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਬਿਨਾਂ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਹੈ। ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕਮਾਲ ਦਾ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਹੈ ਕਿ ਹੀਰ, ਸੱਸੀ, ਸੋਹਣੀ, ਸ਼ੀਰੀ ਆਪਣੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕਾਰਨ ਸਲਾਹੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਕਵੀਓ ਵਾਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਿੰਦ ਰਹਿ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਮੱਧ-ਕਾਲੀ ਚੇਤਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਧੀਨਗੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਹੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਬੇਵਫਾਈ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇਵੇਂ ਇੱਕੋ ਬਿੰਦੂ ਉਪਰ ਹੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਸੂਰਮੇ ਦਾ ਸੰਜੋਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਸੌਣਾਂ ਜਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਤਰਕਸ਼ ਟੰਗਣਾ ਕਹਿਣਾ ਤਾਂ ਉਸ ਮਾਨਸਿਕਤਾ 'ਚੋਂ ਉਧਜੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜੋ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਸੂਰਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਵਦੀ ਏ। ਏਸੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੇ ਹੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਬੇਵਫਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁵ ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਬਾਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੂਹੇ ਬੈਠੀ ਜੰਝ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨਾਲ ਉਧਲਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਦੀ ਆਪਣਾ ਆਪ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਮਿਰਜ਼ਾ

ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਖੁਦ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਇਕੱਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ।

ਪੀਲੂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਲਈ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ :

(ੳ) ਹੋਣੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੇ ਕੁੱਦ ਪਈ, ਰਲੀ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ।

(ਅ) ਅੱਗੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਬੋਲਦੀ, ਮਿਰਜ਼ਿਆ ! ਮੰਨ ਮੇਰੀ ਅਰਜ਼।

ਹੋਣੀ ਵਰਤੀ ਪੈਰਾਂਬਰਾਂ, ਹੋਣੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੇ ਗਈ ਆ।

ਬੇਟੇ ਸ਼ਾਹ ਅਲੀ ਦੇ, ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ ਭਰਾ।

ਲੜਦੇ ਨਾਲ ਯਜ਼ਦੀਆਂ, ਦਿੱਤੇ ਪੂਰ ਖਪਾ।

ਦਰ ਵਿੱਚ ਰੋਦੀ ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ, ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਆਏ ਮੇਰੇ ਪਾਹ।

ਮਿਰਜ਼ਿਆ ਐਡ ਪੈਰਾਂਬਰ ਮਰ ਗਏ, ਤੂੰ ਕਿਹਦਾ ਪਾਣੀਹਾਰ?

ਹੋਣੀ ਦਾ ਇਹ ਵਰਣਨ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੋਣੀ, ਕਿਸਮਤ, ਭਾਵੀ ਜਾਂ ਲਿਖੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਧੁਰਾ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਕਰਨ-ਕਾਰਨ ਸਮਰੱਥ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੱਭਣ ਲੱਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਤਹਿ ਥੱਲੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਹੇਠਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪਾਜ ਉਘਾੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨੁੱਖ, ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਦੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਭਾਰ ਲੱਦਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ^{੧੬}। ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸਮਰਥ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਹੋਣੀ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਮੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇੰਜ ਪੀਲੂ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਅਣਖ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਲਨ ਪਿੱਛੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਅਣਖ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪਿਆਰ ਨਾਲੋਂ ਅਣਖ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਬਿੰਬ ਇੱਕ ਅਣਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਮੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵੀ ਇੱਕ ਅਣਖੀਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਿੰਮਦਾਰ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੱਤ ਮਾਰ ਕੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨਾਲ ਉਧਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਸ਼ਾਂ ਦੀ ਈਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਹ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪੀਲੂ ਦਾ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ ਸਫਲ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦੇ ਕੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. 'ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ', ਪੰਨਾ 321
2. 'Dictionary of World Literature', P. 419
3. Ibid.
4. 'ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ', ਪੰਨਾ 32।
5. 'ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ' (ਅਨੁ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 16
6. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ -ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਪਰੰਪਰਾ', ਪੰਨਾ 36
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 36-37
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 37
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 121
10. 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 611
11. 'ਮਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਥਾ : ਰੂਪ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ', ਪੰਨਾ 32
12. 'ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ', ਪੰਨਾ 237-238
13. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ, 'ਕਿੱਸਾ-ਸੰਵਾਦ' ਪੰਨਾ 74
14. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, "ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿੱਚ ਦੁਖਾਂਤ : ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ", 'ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਾਵਿ ਲੋਕ', ਪੰਨਾ 149
15. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, 'ਕਿੱਸਾ-ਪਰਿਪੇਖ', ਪੰਨਾ 93
16. 'ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 93-94

ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਾਸਾਰ

ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਲਗ-ਪਗ ਇੱਕ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਪੂਜਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਰਲਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਹਾਉ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸੰਗਠਨਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਲੈਣ ਦੇਣ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।¹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਦੱਤ ਵੇਦ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਰ, ਵੰਸ਼, ਗੋਤ ਅਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ, ਸਿਖਿਆ, ਸੰਪਤੀ ਕਾਨੂੰਨ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।²

ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਚੁੱਟ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਸਿਸਟਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਸਚਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਉਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਬੌਧਕ ਵਰਤਾਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"³ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਕਪੜੇ ਅਸੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਖਾਣਾ ਅਸੀਂ ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਪੀਂਦੇ ਹਾਂ, ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਸਗੋਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅਸਲੀਅਤ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।⁴ ਪੀਲੂ ਦੇ ਕਿੱਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ: ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਘੱਟ ਗਿਆ। ਉਹ ਰੋਟੀ ਖਾਤਰ ਕੰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਕਰਮੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਹੀਂ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਤੂੰ ਸੁਣ ਕਰਮੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ, ਕਦੀ ਨਾ ਆਇਓ ਕਾਮ। . .

ਚੌਥੇ ਨੂੰ ਚੰਧੜ ਵਿਆਹ ਲਿਜਾਣਗੇ, ਫਿਰ ਕੀ ਕਰੋਗਾ ਆਣ।

ਪੀਲੂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਜੱਟ ਬਰਾਦਰੀ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੋਵੇਂ ਜੱਟ ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੇ ਜੱਟ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਖਰਲ ਗੋਤ ਨਾਲ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਸਿਆਲ ਗੋਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਮਿਰਜ਼ਾ ਆਖੇ ਕੋਈ ਨਾ ਦੀਹਦਾ ਸੂਰਮਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥ ਕਰੇ।

ਕਟਕ ਭਿੜਾ ਦਿਆਂ ਟੱਕਰੀ, ਮੈਥੋਂ ਭੀ ਰਾਠ ਡਰੇ।

ਪਰਵਾਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ : ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰ ਉਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁਖੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਪਿਉ ਵੰਝਲ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿ :

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਖਾਨ ਨੂੰ, ਵੰਝਲ ਦੋਂਦਾ ਮੱਤ। .

ਭੱਠ ਰੰਨਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਖੁਰੀ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਤ। . .

ਲਥੀ ਹੱਥ ਨਾ ਆਵੰਦੀ ਦਾਨਿਸ਼ਮੰਦਾਂ ਦੀ ਪੱਤ।

ਮਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਤੀਰਾ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮੌਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜਦੀ ਹੈ :

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਖਾਨ ਨੂੰ, ਮੱਤਾਂ ਦੇਵੇ ਮਾਂ। . .

ਰੰਨ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਚਲਿਐ, ਆਵੇਂ ਜਾਨ ਗਵਾ।

ਆਖੇ ਮੇਰੇ ਲੱਗ ਜਾ, ਅੱਗੇ ਪੈਰ ਨਾ ਪਾ।

ਪੀਲੂ ਨੇ ਭਰਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਵਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਬਿਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਸੀ :

ਬਾਝ ਭਰਾਵਾਂ ਜੱਟ ਮਾਰਿਆ, ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੇ ਸੰਗ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਖਾਤਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਭੈਣਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਨੇਹ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਭੈਣ ਛਹਿਤੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਹੱਥੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਮਾਨ ਜੰਡ ਤੇ ਟੰਗ ਦੋਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲੋਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੋਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੇ ਭਰਾ ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਅਣਖ ਕਾਰਨ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ : ਸਾਮੰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੀਵਾਂ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਧੋਖੇਬਾਜ਼, ਫ਼ਰੇਬੀ ਤੇ ਕਾਮ ਦੀ ਪੁਤਲੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੂਹੇ ਬੈਠੀ ਜੰਝ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨਾਲ ਉਧਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਨਿੰਦਿਆ ਦੀ ਭਾਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ :

(ੳ) ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਖਾਨ ਨੂੰ, ਵੰਝਲ ਦੋਂਦਾ ਮੱਤ।

ਭੱਠ ਰੰਨਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਖੁਰੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਤ।

ਹੱਸ ਕੇ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਯਾਰੀਆਂ, ਰੋ ਕੇ ਦੋਂਦੀਆਂ ਦੱਸ।

ਜਿਸ ਘਰ ਲਾਈ ਦੋਸਤੀ, ਮੂਲ ਨਾ ਘੱਤੋਂ ਲੱਤ।

(ਅ) ਬੁਰੀਆਂ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਲੈਂਦੀਆਂ ਜਾਦੂ ਪਾ।

ਕੱਢ ਕਲੇਜੇ ਖਾਂਦੀਆਂ, ਮੇਰੇ ਝਾਟੇ ਤੇਲ ਨਾ ਪਾ।

ਪੀਲੂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਲੀਹ ਪਾਈ ਕੋਈ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ : ਮਿਰਜ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਮਾਈਏ ਪੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨਾਲ ਉਧਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਪਿਉ, ਮਾਂ ਤੇ ਭੈਣ ਸਭ ਇਸ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਅਨੈਤਿਕ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਨਮ ਸੰਬੰਧੀ ਰਸਮੇ-ਰਿਵਾਜ : ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਡੂਮ, ਭੰਡ ਜਾਂ ਮਰਾਸੀ ਰੱਜ ਰੱਜ ਕੇ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੁਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ :

ਘਰ ਖੀਵੇ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਜੰਮੀ ਮੰਗਲਵਾਰ

ਡੂਮ ਸੋਹੇਲੇ ਗਾਵੰਦੇ, ਖਾਨ ਖੀਵੇ ਦੇ ਬਾਰ।

ਰੱਜ ਦੁਆਈ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਸੋਹਣੇ ਪਰਵਾਰ।

ਇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ : ਪੀਲੂ ਦੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਚੁਨੌਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋੜ ਕੇ ਸਾਹਿਬਾਂ

ਦਾ ਉਧਾਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਵੀ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਉਧਾਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਰੀਰਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਸਿਕ ਤੇ ਮਾਸ਼ੂਕ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕੱਲੇ ਲੜਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਮੌਤ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਦੁਖਾਂਤਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੂਰਮਗਤੀ : ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਸੀ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ, ਬੁਲੰਦ ਹੌਸਲੇ ਅਤੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਵਰਗੇ ਗੁਣ ਲੈ ਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਸ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੇ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹੀ ਦੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਸੂਰਮਗਤੀ ਆਪਣਾ ਕਰਮ ਧਰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਜੰਗ, ਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਆਸ਼ਕੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਅੰਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨਤਾ ਦੁਆਉਂਦੀ ਹੈ⁶।

ਪੀਲੂ ਨੇ ਵੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੂਰਮਾ ਤੇ ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਿੰਮਤੀ ਔਰਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੁਹੇ ਬੈਠੀ ਜੰਝ ਅਤੇ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਪੜ੍ਹਨਾ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ :

ਮਿਰਜ਼ਾ ਆਖੇ ਕੋਈ ਨਾ ਦੀਹਦਾ ਸੂਰਮਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥ ਕਰੇ।

ਕੱਟਕ ਭਿੜਾ ਦਿਆਂ ਟੱਕਰੀ, ਮੈਥੋਂ ਭੀ ਰਾਠ ਡਰੇ।

ਵਲ ਵਲ ਵੱਢ ਦੇਉਂ ਸੂਰਮੋ, ਜਿਉਂ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਪੈਣ ਗੜ੍ਹੇ।

ਸਿਰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਵੱਢ ਕੇ, ਸੁੱਟਾਂਗਾ ਵਿੱਚ ਰੜ੍ਹੇ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਨੇਹ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨੂੰ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਪਰ ਭੈਣ ਭਰਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ : ਪੀਲੂ ਦੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਅਪਸ਼ਗਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਕਾਂਵਣ ਬੱਧਾ ਤੱਕਲਾ, ਤੱਕਲੇ ਬੱਧਾ ਤੀਰ।

ਲੱਠ ਪਲਾਣਾ ਮੇਲਿਆ, ਕਰੜੇ ਘੱਤ ਜੰਜੀਰ।

ਕੰਮੀਆਂ ਮੁੱਢ ਧਤੂਰੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁੱਢ ਵਜ਼ੀਰ।

ਕੁੱਤਾ ਹੱਟ ਹੱਟ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਦਰ ਵਿੱਚ ਖੜਾ ਫ਼ਕੀਰ।

ਟਿੰਡਾਂ ਗੋੜਮ ਗੋੜੀਆਂ, ਭਰ ਭਰ ਡੋਲ੍ਹਣ ਨੀਰ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਣੀ, ਤਕਦੀਰ, ਲਿਖੇ ਲੇਖ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ :

(ੳ) ਮੱਥੇ ਵਿੱਚ ਕਲਜੋਗਣਾਂ, ਫਤਹਿ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਣ।

ਲਿਖੀਆਂ ਡਾਢੇ ਰੱਬ ਦੀਆਂ, ਮੋਟਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ।

(ਅ) ਹੋਣੀ ਵਰਤੀ ਪੈਰਾਂਬਰਾਂ, ਹੋਣੀ ਮਿਰਜੇ ਤੋਂ ਗਈ ਆ। . .

ਮਿਰਜਿਆ ! ਐਡ ਪੈਰਾਂਬਰ ਮਰ ਗਏ, ਤੂੰ ਕਿਹਦਾ ਪਾਣੀਹਾਰ

(ੲ) ਮਿਰਜਾ ਮਾਰਿਆ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ਦਾ, ਕੁਝ ਮਾਰਿਆ ਉਹਨੂੰ ਗੁਮਾਨ।

ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ। ਮਿਰਜਾ ਕਿਲੀਆਂ ਗੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੀਰਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਮਿਰਜੇ ਕਿੱਲੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ, ਪੰਜੇ ਪੀਰ ਮਨਾ।

ਪਿੱਤਰਾਂ ਲਈ ਸ਼ਰਾਧ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ :

ਭਲਕੇ ਸ਼ਰਾਧ ਦਾਦਾ ਆਉਣਗੇ, ਨਿਉਂਦੇ ਖਾਣ ਤੇ ਜਾ।

ਪਹਿਰਾਵਾ ਤੇ ਗਹਿਣੇ : ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਗੜੀ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ :

ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਲਾਹੇ ਪਗੜੀਆਂ, ਫੱਟ ਕੇ ਸੁੱਟੇ ਅੰਜਾਣ।

ਬੱਕੀ ਲਾਹੀਆਂ ਪਗੜੀਆਂ, ਵੇਖੀ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਲਾਜ।

ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਸਾਲੂ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਸਨ :

ਸਾਲੂ ਦਾ ਪੱਲਾ ਅਟਕਿਆ, ਰਤਾ ਕੁ ਬੱਕੀ ਨੂੰ ਫੇਰ।

ਅੱਗੇ ਘਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਬਾਪ ਦਾ, ਲਾ ਦਿਉਂ ਸਾਲੂਆਂ ਦਾ ਢੇਰ।

ਕੁੜੀਆਂ ਚੁੜੀਆਂ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਆਹ ਤੇ ਵੰਗਾਂ, ਝਾਂਜਰਾਂ ਹਮੇਲ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ :

(ੳ) ਨਾ ਫੜ ਬਾਹੀਆਂ ਘੁੱਟ ਕੇ, ਵੰਗਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਟੁੱਟ।

(ਅ) ਗਹਿਣੇ ਸਣੇ ਪਟਾਰੀਆਂ, ਝਾਂਜਰ ਸਣੇ ਹਮੇਲ।

ਮਨੋਰੰਜਨ : ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਡੂਮ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ :

ਘਰ ਖੀਵੇ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਜੰਮੀ ਮੰਗਲਵਾਰ।

ਡੂਮ ਸੋਹੇਲੇ ਗਾਵੰਦੇ, ਖਾਨ ਖੀਵੇ ਦੇ ਬਾਰ।

ਰੱਜ ਦੁਆਈ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਸੋਹਣੇ ਪਰਵਾਰ।

ਖਾਣ ਪੀਣ : ਪੀਲੂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਖਾਧ ਵਸਤੂਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਰਮੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਝੋਟੀ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦੀ ਹੈ :

ਝੋਟੀ ਦਿਆਂ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਨੂੰ, ਹਲ ਦੀ ਜ਼ਿਮੀਂ ਇਨਾਮ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਦਸ ਮੱਝਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਆਪਣੀ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਪਿਲਾਇਆ ਹੈ :

ਦਸ ਮਹੀਆਂ ਦਾ ਘਿਓ ਦਿੱਤਾ, ਬੱਕੀ ਦੇ ਢਿੱਡ ਪਾ।

ਅਫ਼ੀਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਰਮੁੰ ਅਫ਼ੀਮ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਾਹਿਬਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ :

ਇਹ ਗੁਨਾਹ ਮੇਰਾ ਬਖਸ਼ ਲੈ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਜਿੱਥੇ ਘੱਲੇ ਓਥੇ ਜਾ।

ਡੋਰਾ ਲੱਗਾ ਅਫ਼ੀਮ ਦਾ, ਸਾਡੀ ਅਕਲ ਟਿਕਾਣੇ ਨਾਹ।

ਤੇਲ, ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ :

ਤੇਲ ਭੁਲਾਵੇ ਭੁੱਲਾ ਬਾਣੀਆ, ਦਿੱਤਾ ਸ਼ਹਿਤ ਉੱਲਟਾ।

ਕਿੱਤੇ : ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਸੀ। ਵਾਹੀ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਉਤਮ ਪੇਸ਼ਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਰਮੁੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਪਾਸ ਭੇਜਣ ਲਈ ਹੋਰਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇਂਦੀ ਹੈ :

ਝੋਟੀ ਦਿਆਂ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਨੂੰ, ਹਲ ਦੀ ਜ਼ਿਮੀਂ ਇਨਾਮ।

ਬਾਕੀ ਕਿੱਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਨਿੱਤ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਪਸਾਰੀ ਵੇਚਦੇ ਸਨ। ਬਾਣੀਏ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ :

ਸਾਹਿਬਾਂ ਗਈ ਤੇਲ ਨੂੰ, ਗਈ ਪਸਾਰੀ ਦੀ ਹੱਟ।

ਫੜ ਨਾ ਜਾਣੇ ਤੱਕੜੀ, ਹਾੜ ਨਾ ਜਾਣੇ ਵੱਟ।

ਤੇਲ ਭੁਲਾਵੇ ਭੁੱਲਾ ਬਾਣੀਆ, ਦਿੱਤਾ ਸ਼ਹਿਤ ਉੱਲਟ।

ਵਣਜ ਗਵਾ ਲੈ ਬਾਣੀਆਂ, ਬਲਦ ਗਵਾ ਲੈ ਜੱਟ।

ਲੁਹਾਰ, ਸੁਨਿਆਰ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ : ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਮਰਾਸੀ, ਭੰਡ ਆਦਿ ਆ ਕੇ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਨਾਨਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਸ਼ਗਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ :

ਉਹ ਨਾਨਕੇ ਮੈਂ ਦੋਹਿਤਰਾ, ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਮੋੜ ਨਾ ਪਾ।

ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਇੱਕ ਪੱਤਰਾ, ਮੈਂ ਨਿਉਂਦਾ ਪਾਉਂਗਾ ਜਾ।

ਵਿਆਹ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਤਰ ਫਲੇਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ :

ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਨਾਨਕੇ, ਬੂਹੇ ਬੈਠਾ ਮੇਲ।

ਬਾਲੀ ਬਟੂਵਾ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਕੁੱਪੇ ਅਤਰ ਫੁਲੇਲ।

ਗਹਿਣੇ ਸਣੇ ਪਟਾਰੀਆਂ, ਝਾਂਜਰ ਸਣੇ ਹਮੇਲ।

ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਬਦਲਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਕੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਮ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਵਾਹਣ ਬਣਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਹੋ ਸ਼ਬਦ ਲਏ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰਚ ਮਿਚ ਗਏ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਏ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈਆਂ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਲੂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਪੂਰਾ ਮਤਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਮਤਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਅਜੇ ਤੀਕ ਵੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਇਸਦੀਆਂ ਸੱਦਾਂ ਕਰੁਣਾ ਮਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਝੁਮ ਉੱਠਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, 'ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ', ਪੰਨਾ 54
2. ਉਧਰਿਤ, ਉਹੀ ਪੰਨਾ 56
3. 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ', ਪੰਨਾ 23
4. ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, 'ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ', ਪੰਨਾ 86
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 159

ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ

ਪੀਲੂ ਮਿਰਜੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਯਾਰੋ ਪੀਲੂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਸ਼ਾਇਰ ਭੁੱਲ ਕਰੇਨ,
ਜਿਹਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਥਾਪਨਾ ਕੰਧੀ ਦਸਤ ਧਰੇਨ।

(ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ)

ਪੀਲੂ ਨਾਲ ਨਾ ਰੀਸ ਕਿਸੇ ਦੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੋਜ਼ ਅਲਹਿਦੀ।

(ਅਹਿਮਦਯਾਰ)

ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੀਲੂ ਦਾ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਢਾਡੀਆਂ, ਮਰਾਸੀਆਂ ਜਾਂ ਗਮੜੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣਕੇ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਵਿਗੜੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਤੀਕ ਪੁੱਜਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਧੂਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੀਲੂ ਦੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ/ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨਾ ਨਿਆਇਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਤਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪੀਲੂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ/ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ/ਰਚਨਾ ਵਿਧਾਨ/ਸਾਹਿਤਿਕ ਆਲੋਚਨਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ :-

1. ਮੰਗਲਾਚਰਨ

ਹਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਨੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਅਰੰਭ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਧਿਆਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਮੁਢਲੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

ਅੱਵਲ ਨਾਮ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਲਈਏ ਜਿਸ ਇਹ ਜਗਤ ਉਪਾਇਆ।

ਜਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਪਲਕ ਦੁਰ ਸੀਤੀ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਟਿਕਾਇਆ।

ਪੀਲੂ ਦੇ ਉਪਲਬਧ ਮਤਨ ਵਿੱਚ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੀਲੂ ਕਿੱਸਾ-ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੂਰਾ ਕਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੀਲੂ ਨੇ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹ ਸਾਡੇ ਤੀਕ ਨਾ ਪੁੱਜਾ ਹੋਵੇ।

2. ਕਥਾਨਕ

ਪੀਲੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹੀ। ਪਹਿਲੇ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਖੀਵੇ ਖਾਨ ਦੇ ਘਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਮੰਗਲਵਾਰ ਜੰਮਣਾ ਅਤੇ ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ

ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਵੰਝਲ ਦੇ ਘਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਜੰਮਣਾ ਅਤੇ ਖਰਲਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਨਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇੰਜ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਬੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਫਿਰ, ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਪੈਣ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਭੇਦ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਕਿਵੇਂ ਪਿਆ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬੱਚਦਾ। ਇਸ ਬਾਅਦ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੇ ਕਰਮੂੰ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਚੌਥੇ ਨੂੰ ਚੰਧੜ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਢੁਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਰਮੂੰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਾਰਾ ਉੱਤਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਇਆ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਇੰਜ ਇੱਥੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਲੜੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਕਰਮੂੰ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਪਾਸ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਭੈਣ ਛਹਿਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਧਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਭਰਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਵੇ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਚਾਰ ਭਰਾ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਉਹ ਨਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਖਰਲਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਆਵੇਗੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵਾਦ ਹੈ। ਮਾਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਿੱਥੇ ਰੁਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਬੰਦ ਬੜੇ ਉਘੜੇ ਦੁਗੜੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੰਝਲ ਮੱਤ ਦੋਦਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਅਗਲੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਆਉਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਢ ਖੜ੍ਹਨਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਘਟਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਧਰਮ ਦੀ ਮਾਸੀ ਬੀਬੇ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੀਬੇ ਚਾਰ ਮੁਹਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਬੀਬੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲਾ ਜਵਾਨ ਕੌਣ ਹੈ? ਤੇ ਆਪੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹੈ। ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਉਹ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਾ ਫੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਲ੍ਹ ਹੀ ਨਵੀਆਂ ਵੰਗਾਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਦਾਨਾਬਾਦ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਲਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਘਟਨਾ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਜਾਮ ਲੁਹਾਰ ਕੋਲ ਜਾਕੇ ਕਿਲੀਆਂ ਘੜਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਿਲੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਘਰ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਇੱਥੇ ਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਤੇਰੀ ਕਾਵਾਂ ਖਾਧੀ ਕੰਗਰੋੜ ਵਾਲੀ ਘੋੜੀ ਮਾੜੀ ਹੈ ਤੇ ਖੀਵੇ ਖਾਨ ਦੇ ਘੋੜੇ ਉੱਧਲ

ਗਈਆਂ ਦੇ ਚੇਰਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ। ਘੋੜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਵਾਦ ਪਿੱਛੋਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੀਰੋਜ਼ ਡੋਗਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਧਲਨ ਦੀ ਖਬਰ ਦੋਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਖਰੀ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਸਿਆਲਾਂ ਤੇ ਚੰਧੜਾਂ ਦਾ ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ ਤੇ ਪਾਠਕ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੀਵੇ ਖਾਨ ਦੀ ਵਾਹਰ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚੰਧੜਾਂ ਤੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀਲੀਆਂ ਤੇਰਾਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਵੀਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸੌ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਜਾਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਧਾੜ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਜ਼ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜਾਗਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਤਰਕਸ਼ ਜੰਡ ਤੇ ਟੰਗ ਦੋਂਦੀ ਹੈ। ਧਾੜ ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਛਾਨਣੀ ਛਾਨਣੀ ਕਰ ਦੋਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਘਟਨਾ ਕਰਮ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਨੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਥਾਨਕ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬਾਈ ਖੱਪੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਮਤਨ ਮਿਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਪਲ ਨੇ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਮਰਾਸੀ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣਕੇ ਲਿਪੀ ਬੱਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਮਰਾਸੀ ਨੇ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਣਾਇਆ ਤੇ ਟੈਪਲ ਨੇ ਉਸ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ।

3. ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ

ਪੀਲੂ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀਮਤ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਲੇ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਪਾਤਰ ਖੀਵਾ ਖਾਨ, ਸ਼ਮੀਰ, ਵੰਝਲ, ਕਰਮੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਫੀਰੋਜ਼ ਡੋਗਰ, ਛਹਿਤੀ, ਬੀਬੇ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਂ ਗੌਣ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਬੱਕੀ ਘੋੜੀ ਵੀ ਪਾਤਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੱਚੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਸੱਚੇ ਹਨ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਰਕੇ ਸਿਆਲਾਂ ਅਤੇ ਖਰਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਤੀਕ ਵੈਰ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਾਨਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਸਜਿਦ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮਿਰਜ਼ਾ : ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹੈ। ਉਹ ਵੰਝਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਜਾਤ ਖਰਲ ਹੈ। ਉਹ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ :

ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਮਾਈ ਬਾਪ ਨੇ, ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਕਰਤਾਰ।

ਉਹ ਜਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਖਰਲਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਮਸੀਤ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਪਾਸੋਂ ਲਈ। ਇਸ ਮਸੀਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਿਆ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਮੇ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਪਿਆਰ ਦਾ ਭੇਦ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਦਾਨਾਬਾਦ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਚਿਣਗ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧੁਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਲਾਂ ਦੀ ਧੜਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਅਣਖ ਪਿੱਛੇ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ

ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਧਰਿਆ ਹੈ। ਪਿਉ, ਭੈਣ ਤੇ ਮਾਂ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਰੁਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਖਾਨ ਨੂੰ, ਮੱਤਾਂ ਦੇਵੇ ਮਾਂ।
ਬੁਰੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ, ਬੁਰੀ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਰਾਹ।
ਬੁਰੀਆਂ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਲੈਂਦੀਆਂ ਜਾਦੂ ਪਾ।
ਕੱਢ ਕਲੇਜੇ ਖਾਂਦੀਆਂ, ਮੇਰੇ ਝਾਟੇ ਤੇਲ ਨਾ ਪਾ।
ਰੰਨ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਚਲਿਐਂ, ਆਵੇਂ ਜਾਨ ਰੰਵਾ।
ਆਖੇ ਮੇਰੇ ਲੱਗ ਜਾ, ਅੱਗੋਂ ਪੈਰ ਨਾ ਪਾ।

ਪਰ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵਿੰਨਿਆ ਮਿਰਜ਼ਾ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੱਥੋਂ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀਣ ਅਤੇ ਬਰਛੀਆਂ ਖਾਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੈ :

ਕੱਢ ਕਲੇਜਾ ਲੈ ਗਈ, ਖਾਨ ਖੀਵੇ ਦੀ ਧੀ।
ਗਜ਼ ਗਜ਼ ਲੰਮੀਆਂ ਮੀਢੀਆਂ, ਰੰਗ ਜੋ ਗੋਰਾ ਸੀ।
ਜੇ ਦੇਵੇ ਪਿਆਲਾ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ, ਮੈਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਪੀ।
ਜੇ ਮਾਰੇ ਬਰਛੀ ਕੱਸ ਕੇ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਦੀ ਨਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਠੁਕਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਸੱਦਿਆ ਸਾਹਿਬਾਂ ਸਿਆਲ, ਕੀਕਰ ਦੇਵਾਂ ਜਵਾਬ।

ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੌਤੇ, ਆਪ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਆਪਣੀ ਮੌਤੇ ਮੈਂ ਮਰਾਂ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ?

ਉਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅਣਖ ਪਿੱਛੇ ਮਰ ਮਿੱਟਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੰਗੋਤਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਮੰਗੋਤਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਆਹ ਖੜ੍ਹੇ, ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਗਭਰੂ ਕਦੋਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਵਿਆਹੀ ਹੋਵੇ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ, ਮੰਗ ਨਾ ਛੱਡੀ ਜਾ।
ਜੇ ਕਰ ਮੰਗ ਮੈਂ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ, ਲੱਗੇ ਖਰਲਾਂ ਨੂੰ ਲਾਜ।
ਪੁੱਤ ਮਿਰਜ਼ਾ ਨੂੰਹ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਸਾਡੀ ਟੁਰਨੀ ਜੱਗ ਵਿੱਚ ਵਾਰ।

ਇੰਜ, ਉਹ ਮਰਕੇ ਅਮਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਘਰੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ, ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਆ ਮਿਲਾਂ, ਮੱਤ ਛੱਡੀਓ ਆਸ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਸਤਵ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਹੱਡ ਮਾਸ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਦਾਨਾਬਾਦ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਹ ਜੰਡ ਹੇਠਾਂ ਸੌ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਮਿਰਜੇ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਗੁਮਾਨ ਸੀ, ਫਿਰ ਸੌ ਗਿਆ ਜੰਡੂਰੇ ਦੇ ਪਾਸ।

ਮੈਂ ਵਲ ਵਲ ਵੱਢ ਦਿਆਂਗਾ ਸੂਰਮੇ, ਦੇਉ ਪੂਰ ਖਪਾ।

ਮੈਨੂੰ ਝੱਟ ਕੁ ਠੋਕਾ ਲਾ ਲੈਣ ਦੇ, ਸੁੱਤੇ ਨੂੰ ਨਾ ਜਗਾ।

ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਚਲਾਂਗੇ, ਤੈਨੂੰ ਲੈ ਚਲਾਂ ਦਾਨਾਬਾਦ।

ਇੰਜ ਪੀਲੂ ਨੇ ਮਿਰਜੇ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਬੀਲੇਦਾਰੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਨਾਲੋਂ ਅਣਖ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੂਰਮਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਮੰਗੋਤਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਪਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੇ ਬੈਠੀ ਜੰਝ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕੱਢ ਤੁਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਬਾਂ : ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਿਆਲ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚ ਖੀਵੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਮਿਰਜਾ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਭੂਆ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਮਸੀਤੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਭੇਦ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਤੇ ਮਿਰਜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾਨਾਬਾਦ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਨੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਅੰਗ ਵਾਰ ਬਿਆਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਤਾਬ ਕਿੱਸੇ ਪਾਸੋਂ ਝੱਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ :

ਸਾਹਿਬਾਂ ਗਈ ਤੇਲ ਨੂੰ, ਗਈ ਪਸਾਰੀ ਦੀ ਹੱਟ।

ਫੜ ਨਾ ਜਾਣੇ ਤੱਕੜੀ, ਹਾੜ ਨਾ ਜਾਣੇ ਵੱਟ।

ਤੇਲ ਭੁਲਾਵੇ ਭੁੱਲਾ ਬਾਣੀਆ, ਦਿੱਤਾ ਸ਼ਹਿਦ ਉੱਲਟ।

ਵਣਜ ਗਵਾ ਲੈ ਬਾਣੀਆਂ, ਬਦਲ ਗਵਾ ਲੈ ਜੱਟ।

ਤਿੰਨ ਸੈ ਨਾਂਗਾ ਪਿੜ ਰਿਹਾ, ਹੋ ਗਏ ਚੌੜ ਚੁਪੱਟ।

ਉਹ ਇੱਕ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇਸ਼ਕ ਪਿੱਛੇ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਮੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੱਥ ਮਿਰਜੇ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਚੁੜੀਆਂ, ਝੋਟੀ, ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਘੋੜੀ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਮੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਚੰਗੀ ਝਾੜ ਝੰਬ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਚੰਧੜਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਰਜੇ ਨਾਲ ਉਧਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮਿਰਜੇ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਦਾਨਾਬਾਦ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

(ੳ) ਲੈ ਚਲ ਦਾਨਾਬਾਦ ਨੂੰ, ਜਾਨ ਲੁਕਾਵੇ ਮੁੱਖ।

ਜੰਡ ਦੇ ਹੇਠ ਜੱਟਾ ! ਸੌ ਰਹਿਓ, ਉਠ ਸੂਰਤ ਸੰਭਾਲ।

(ਅ) ਉਠੀ ਮਿਰਜ਼ਿਆ ਸੁੱਤਿਆ, ਖੱਬੇ ਆਏ ਅਸਵਾਰ।

ਹੱਥੀ ਤੇਗਾਂ ਰੰਗਲੀਆਂ, ਕਰਦੇ ਮਾਰੇ ਮਾਰ।

ਮੇਰੇ ਬਾਬਲ ਵਰਗੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ, ਵੀਰ ਮੇਰੇ ਅਸਵਾਰ।

(ੲ) ਚੰਧੜ ਸਿਆਲ ਮਾਰਨਗੇ, ਬੜੇ ਸੂਰਮੇ ਜਵਾਨ।

ਉਠੀ ਮਿਰਜ਼ਿਆ ਸੁੱਤਿਆ, ਕਿਉਂ ਪਿਆ ਬੜੇ ਗੁਮਾਨ?

ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਨਿਭਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਡੋਰ ਵਿਚਾਲਿਉਂ ਟੁੱਟ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੁੜ ਮੁੜ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ :

ਮੁੱਠੀਆਂ ਭਰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਯਾਰ ਨੂੰ, ਜਾਰੀਏ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ।

ਧੁਰ ਨਾ ਅਪੜੀ ਰੰਨ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਮੇਰੀ ਵਿਚਾਲਿਉਂ ਟੁੱਟੀ ਲਾਂ।

ਜੇ ਨਾ ਸੀ ਤੋੜ ਨਿਭਾਉਣੀ, ਮੇਰੀ ਕਾਹਨੂੰ ਪਕੜੀ ਬਾਂਹ।

ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਚੋਂ ਭੱਜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਗੇ ਵੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਬਚਾਅ ਕਰੋਂਦੇ ਆਸ਼ਿਕਾ, ਨਾ ਅੱਗੇ ਮਿਲਣਾ ਤੈਨੂੰ ਥਾਂ।

ਪੀਲੂ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਵਾਂਗ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਲਈ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਜਦੋਂ ਚੰਧੜ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਜੰਡ ਤੇ ਟੰਗ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਮਿਰਜ਼ਾ ਇੱਕ ਸਫਲ ਤੀਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਇੰਜ ਉਹ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਕ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਨੱਸਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਰਾਤਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਤ ਬਾਰੇ ਪੀਲੂ ਨੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮਤਨ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਹੈ।

ਵੰਝਲ : ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਤੇ ਦਾਨਾਬਾਦ ਦਾ ਇੱਕ ਸਰਦਾਰ। ਉਹ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਨਜ਼ਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਸਮੇਂ ਦਿੱਤੀ 'ਮੱਤ' ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਬੀਲੇਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬੇਵਫ਼ਾ ਤੇ ਘਟ-ਅਕਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ :

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਖਾਨ ਨੂੰ, ਵੰਝਲ ਦੋਂਦਾ ਮੱਤ।

ਭੱਠ ਰੰਨਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਖੁਰੀ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਤ।

ਹੱਸ ਕੇ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਜਾਰੀਆਂ, ਰੋ ਕੇ ਦੋਂਦੀਆਂ ਦੱਸ।

ਜਿਸ ਘਰ ਲਾਈ ਦੋਸਤੀ, ਮੂਲ ਨਾ ਘੱਤੋਂ ਲੱਤ।

ਉਹ ਅਣਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ

ਤਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾ ਆਵੀਂ । ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਣਾ, ਆਪਣੀ ਇੱਜਤ ਨੂੰ ਲਾਜ ਲਾਉਣਾ ਹੈ :

ਲੱਥੀ ਹੱਥ ਨਾ ਆਵੰਦੀ, ਦਾਨਿਸ਼ਮੰਦਾਂ ਦੀ ਪੱਤ ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਆਈ ਨਾ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਿਰ ਨਾ ਰਹੁ ਸਾਡੀ ਪੱਤ ।। 8 ।

ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਂ : ਵੰਝਲ ਵਾਂਗ ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਬੀਲੇਦਾਰੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਪਾਤਰ ਹੈ ਪਰ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਖਿਆਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮੰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਬੀਲੇਦਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਪਿੱਛੇ ਲੜਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਅੰਰਤ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨਾ ਗਵਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਖਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਖਾਨ ਨੂੰ, ਮੱਤਾਂ ਦੇਵੇ ਮਾਂ।

ਬੁਰੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ, ਬੁਰੀ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਰਾਹ।

ਬੁਰੀਆਂ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ, ਲੈਂਦੀਆਂ ਜਾਦੂ ਪਾ।

ਕੱਢ ਕਲੇਜੇ ਖਾਂਦੀਆਂ, ਮੇਰੇ ਝਾਟੇ ਤੇਲ ਨਾ ਪਾ।

ਰੰਨ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਚਲਿਐਂ, ਆਵੇਂ ਜਾਨ ਗੰਵਾ।

ਆਖੇ ਮੇਰੇ ਲੱਗ ਜਾ, ਅੱਗੇ ਪੈਰ ਨਾ ਪਾ ।। 4 ।

ਖੀਵਾ ਖਾਨ : ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਪਿਉ ਹੈ। ਉਹ ਬੜੇ ਸਖਤ ਸਭਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਰਮੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਚਹਿਰੀ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਮੰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਮੰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਭੇਦ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾਨਾਬਾਦ ਭੇਜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਚੰਧੜਾਂ ਦੇ ਮੰਗਣੀ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਘਰੋਂ ਨੱਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ ਡੋਗਰ ਖੀਵਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਖਬਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਉਸ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਂਦਾ ਹੈ :

ਫੀਰੋਜ਼ ਡੰਗਰ ਕੂਕਿਆ, ਸੁਣੀ ਖਾਨ ਖੀਵੇ ਮੇਰੀ ਬਾਤ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਲੈ ਗਿਆ, ਰੋਂਦੀ ਸੰਡੇ ਦੀ ਬਾਰ।

ਲਾ ਗਿਆ ਲਾਜ ਸਿਆਲਾਂ ਨੂੰ, ਗਿਆ ਸੀ ਦਾਗ ਲਗਾ।

ਘੋੜੇ ਪਾਓ ਪਾਖਰਾਂ, ਪੈਦਲ ਹੋ ਜਾਓ ਅਸਵਾਰ।

ਰਸਤੇ ਪਵੇ ਪੈਦਲੇ, ਮੁੱਛ ਮੱਲੇ ਅਸਵਾਰ।

ਸ਼ਾਵਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਮਾਰਨਾ, ਕਰ ਕੇ ਕੌਲ ਕਰਾਰ ।। 4 ।।

ਕਰਮੁ ਬ੍ਰਾਹਮਣ : ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਰਮੁ ਨੂੰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਲਈ ਭੇਜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਘਰ ਦੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬੜੀ ਮਾੜੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਆਚਰਨ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਚਲਾਕ ਵੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੇ ਘਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਨੀ ਸੁਣ ਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਮਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਆਪਦੇ ਪਿਉ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਡਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਫ਼ੀਮ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਅੱਕਲ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਗੁਨਾਹ ਬਖਸ਼ਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਬੱਕੀ : ਪੀਲੂ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਘੋੜੀ 'ਬੱਕੀ' ਨੂੰ ਬੜੀ ਰੀਝਾਂ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਘੋੜੀ ਅਰਸ਼ੀ ਹੈ। ਅਰਸ਼ੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਬੱਕੀ ਸਮੇਤ ਛੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਉਤਰੇ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹ ਅਲੀ, ਗੁਰਾ ਚੌਹਾਨ, ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਜੈਮਲ ਫੱਤਾ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਲਈ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਬੱਕੀ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੋਟੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਇਸ ਘੋੜੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਮਾੜੀ ਤੇਰੀ ਟੈਰਕੀ, ਮਿਰਜ਼ਿਆ ! ਲਿਆਇਆ ਕਿਧਰੋਂ ਟੇਰ।

ਸੁੱਕਾ ਇਹਦਾ ਚੌਖਟਾ, ਕਾਵਾਂ ਖਾਧੀ ਕੰਗਰੋੜ।

ਜੇ ਘਰ ਨਾ ਸੀ ਤੇਰੇ ਬਾਪ ਦੇ, ਮੰਗ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹੋਰ।

ਘੋੜੇ ਖੀਵੇ ਖਾਨ ਦੇ, ਬੜੇ ਮੁਰਾਤਿਬ ਖੋਰ।

ਭੱਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਨਾ ਦੇਣਗੇ, ਉੱਧਲ ਗਈਆਂ ਦੇ ਚੋਰ।

ਮਿਰਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਹੈ। ਦਸਾਂ ਮਹੀਆਂ ਦਾ ਘਿਉ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਲੰਮੇ ਕੰਨ, ਪਤਲੇ ਖੁਰ ਤੇ ਕਾਲੀ ਸਿਆਹ ਗਰਦਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਘੋੜੀ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਅੰਦਰ ਵੀ ਧੱਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਕੰਨ ਲੰਮੇ ਖੁਰ ਪਤਲੇ, ਦੁੰਮ ਬੱਕੀ ਦੀ ਸਿਆਹ।..

ਦਸ ਮਹੀਆਂ ਦਾ ਘਿਉ ਦਿੱਤਾ, ਬੱਕੀ ਦੇ ਢਿੱਡ ਪਾ।

ਬੱਕੀ ਤੋਂ ਡਰਨ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ, ਮੈਥੋਂ ਡਰੇ ਖੁਦਾ।

ਚੁੱਭੇ ਵਿੱਚ ਪਤਾਲ, ਉੱਡ ਕੇ ਚੜ੍ਹੇ ਅਕਾਸ਼।

ਇਸ ਘੋੜੀ ਦੇ ਸੁੰਮਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਲੋਹੇ 'ਤੇ ਸੱਟ ਪੈਣ ਨਾਲ ਅਵਾਜ਼ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਪੂਛ ਚੌਰ ਵਾਂਗ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਦਾਨਾਬਾਦ ਤੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਪਾਸ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਧਾਲੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨਾਲ ਏਸੇ ਘੋੜੀ ਤੇ ਉਧਲਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਮੀਰ : ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਖਤ ਤਬੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਰਮੁੰ
ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਡਰ ਦੋਦੀ ਹੈ :

ਤੇ ਖਬਰ ਹੋ ਜਾਏ ਵੀਰ ਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ, ਤੈਨੂੰ ਕਰਹਿ ਮਾਰ।

ਜਦ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਜੰਡ ਥੱਲੇ ਸੌ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ
ਛੇਤੀ ਚਲਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਚੰਧੜ ਤੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਨ ਬੜੇ ਸੂਰਮੇ ਹਨ। ਉਹ
ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡਣਗੇ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਵਾਹਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਮੀਰ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ
ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ
ਜੇ ਤੂੰ ਕਮਾਨ ਨਾ ਟੰਗਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਤੀਰ ਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫੀਰੋਜ਼ ਡੋਗਰ, ਛਹਿਤੀ ਤੇ ਬੀਬੇ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼
ਹੋਏ ਹਨ। ਫੀਰੋਜ਼ ਡੋਗਰ ਇੱਕ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਮਿਰਜ਼ੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਨੱਸਣ ਦੀ ਖਬਰ ਖੀਵਾ
ਖਾਨ ਨੂੰ ਦੋਦਾ ਹੈ। ਛਹਿਤੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਭੈਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੁੰਦਾ
ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀ
ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

“ਹਟ ਕੇ ਬੈਠੀ ਮਿਰਜ਼ਿਆ, ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਰੀ ਸਲਾਹ।

ਅਤੇ ਪਲੰਘ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ, ਮੇਰਾ ਹੱਥੀ ਕਾਜ ਸੰਵਾਰ।

ਭੱਲ ਕੇ ਆਉਣਗੇ ਭੱਟੀ ਸੰਦਲ ਬਾਰ ਦੇ, ਸਾਹਿਬ ਸੰਡੇ ਬਾਰ।”

ਬੀਬੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਧਰਮ ਦੀ ਮਾਸੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

4. ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਕਲਾ

ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ
ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਪਮਾਵਾਂ ਆਮ
ਤੌਰ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਵਾਨੀ ਤੀਕ ਨਾਇਕਾ ਦੀ
ਸਾਲ ਵਾਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੀਕ ਹਰੇਕ ਅੰਗ ਨੂੰ ਉਪਮਾਇਆ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਨਾਲੋਂ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ
ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ-ਮਈ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਕਾਰਸ਼ੀਲ
ਦਰਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਮਾਂ ਪਿਉ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ
ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ
ਇਸ ਟੱਕਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਆਪ ਖਤਮ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੀਲੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਚਿਤਰਨ ਤੇ ਹੀ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ
ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਵਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੁੱਲੇ ਦੇ ਜਨਮ
ਸਮੇਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਦੁੱਲੇ ਦੇ ਬਹਾਦਰੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ:

ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਮਾਈ ਬਾਪ ਨੇ, ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਕਰਤਾਰ।

ਐਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੂਰਮਾ, ਖਰਲਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ। 2।

ਪੀਲੂ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਨੌਜਵਾਨ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਬੜਾ ਹੰਕਾਰ ਹੈ :

ਮਿਰਜ਼ਾ ਆਖੇ ਕੋਈ ਨਾ ਦੀਹਦਾ ਸੂਰਮਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥ ਕਰੇ।

ਕਟਕ ਭਿੜਾ ਦਿਆਂ ਟੱਕਰੀ, ਮੈਥੋਂ ਭੀ ਰਾਠ ਡਰੇ।

ਵਲ ਵਲ ਵੱਢ ਦੇਉਂ ਸੂਰਮੇ, ਜਿਉਂ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਪੈਣ ਗੜੇ।

ਸਿਰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਵੱਢ ਕੇ, ਸੁੱਟਾਂਗਾ ਵਿੱਚ ਰੜੇ। 52।

ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਗ ਅੰਗ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਉਪਮਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਵਿੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

5. ਰੁਮਾਂਸ ਤੱਤ

ਰੁਮਾਂਸ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਡਾ. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ ਨੇ ਕਾਲਰਿਜ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਲਾ ਦੇ ਦੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਅਦਭੁਤਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਦੂਰਤਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਸਧਾਰਨਤਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਲਾ ਨੂੰ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੰਭਵ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਆਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਜਾਦੂ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਜੋ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੰਨ, ਭੂਤ, ਪਰੀਆਂ, ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ, ਦੇਵਤੇ, ਦੇਵੀਆਂ ਵੀ ਅਸੰਭਵ, ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਸ਼ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਲਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ।। ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰੋਚਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਮਾਂਸ ਤੱਤ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸੀ।

ਯਥਾਰਥਿਕ ਦੁਖਾਂਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੁਮਾਂਸ ਤੱਤ, ਬਾਕੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਜਿੰਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਚਿੱਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦੀ ਵੀ ਦੂਰਤਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਘਟਨਾਕਰਮ ਮਿਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਵੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਵੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਪਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਨੇ ਹੋਣੀ ਦਾ ਰੂੜੀਗਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮੌਤ ਲਈ ਸਾਹਿਬਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਬੱਕੀ' ਘੋੜੀ ਦਾ ਵੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

6. ਵਾਰਤਾਲਾਪ

ਪੀਲੂ ਨੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਸਮੇਂ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਏਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਚਿਤਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਵਾਨਗੀ ਆਈ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਸੰਵਾਦ ਕਰਮੁੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਰਮੁੰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਤੂੰ ਸੁਣ ਕਰਮੁੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ, ਕਦੀ ਨਾ ਆਇਓਂ ਕਾਮ।
ਘੋੜੀ ਦਿਆਂ ਤੇਰੇ ਚੜ੍ਹਨ ਨੂੰ, ਕਾਠੀ ਸਣੇ ਲਗਾਮ।
ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਦੇ ਦਿਆਂ ਚੁੜੀਆਂ, ਸੋਨਾ ਕਰਦੀ ਦਾਨ।
ਭੋਟੀ ਦਿਆਂ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਨੂੰ, ਹਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੀ ਇਨਾਮ।
ਜਬ ਲੱਗ ਜੀਵੇ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਰੱਖੇ ਤੇਰਾ ਇਹਸਾਨ।
ਚੌਥੇ ਨੂੰ ਚੰਧੜ ਵਿਆਹ ਲਿਜਾਣਗੇ, ਫਿਰ ਕੀ ਕਰੋਗਾ ਆਣ। 7।

ਕਰਮੁੰ ਅੱਗੋਂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਚਾਲ੍ਹੀ ਕੋਹਾਂ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਹੈ, ਕੰਣ ਆਵੇ, ਕੰਣ ਜਾ।
ਘਰ ਮਿਰਜੇ ਦੇ ਹੋਰ ਇਸਤਰੀ, ਸੁਣੀਂਦੀ ਬੁਰੀ ਬਲਾ।
ਸੰਕਣ ਉੱਤੇ ਸੰਕਣ ਪਏ, ਲੋਵੇ ਅੱਧ ਵੰਡਾ।
ਛੱਡ ਦੇ ਪੁਰਾਣੀ ਜੱਟ ਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਨਵੀਂ ਕਰਮੁੰ ਵੱਲ ਲਾ।
ਘਰ ਵਿੱਚ ਲਾ ਲੈ ਦੋਸਤੀ, ਬਹਿ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਕਮਾ। 8।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਰਮੁੰ ਨੂੰ ਝਾੜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮੁੰ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਰਮੁੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮੱਤ ਮਾਰੀ ਗਈ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਰਜੇ ਤੇ ਛਹਿਤੀ, ਮਿਰਜੇ ਤੇ ਮਾਂਬੀਬੇ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਮਿਰਜਾ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਆਦਿ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲੋਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਉਤਰਾਵਾਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਕੇ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਲੂ ਦੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਉੱਤਮ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ।

7. ਕਵੀਉ ਵਾਚ ਜਾਂ ਕਲਾਮੇ ਸ਼ਾਇਰ

ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਚਲੰਤ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗਾਇ ਦੇਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਣ ਗਈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਗਾਇ ਕਵੀਉ ਵਾਚ ਜਾਂ ਕਲਾਮੇ ਸ਼ਾਇਰ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਏਨੇ ਲੰਮੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ

ਇਸ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਕਵੀਓ ਵਾਚ ਲਿਖੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਤੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਜਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਦੋਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਚਲਿੱਤਰ ਗਿਣਨ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਦੇ ਉਪਲਬਧ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਵੀਓ ਵਾਚਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ :

ਪੀਲੂ ਪੁਛੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ, ਕੈ ਵੱਲ ਗਿਆ ਜਹਾਨ।
 ਬਹਿ ਬਹਿ ਗਈਆਂ ਮਜਲਿਸਾਂ, ਲੱਗ ਲੱਗ ਗਏ ਦੀਵਾਨ।
 ਮਿਰਜ਼ਾ ਮਾਰਿਆ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ਦਾ, ਕੁਝ ਮਾਰਿਆ ਉਹਨੂੰ ਗੁਮਾਨ।
 ਵਿੱਚ ਕਬਰਾਂ ਦੇ ਖੱਪ ਗਿਆ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੋਹਣਾ ਜਵਾਨ।
 ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਜੋੜਿਆ।
 ਪੀਲੂ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ, ਜਿਹਨੂੰ ਜਾਣੇ ਕੁਲ ਜਹਾਨ।

8. ਸਧਾਰਨੀਕਰਨ

ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਟਿਪਣੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਚਾਈਆਂ ਦਾ ਸਧਾਰਨੀਕਰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੀਲੂ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਉਕਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸੂਝ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ :

- (ੳ) ਰਾਜਾ ਝੁਰੇ ਰਾਜ ਨੂੰ, ਬੁਧਿ ਨੂੰ ਝੁਰੇ ਚੇਰ।
 ਗੋਰੀ ਝੁਰੇ ਰੂਪ ਨੂੰ, ਪੈਰਾਂ ਝੁਰੇ ਮੇਰ।
- (ਅ) ਭੱਠ ਰੰਨਾ ਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਖੁਰੀ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਤ।
 ਹੱਸ ਕੇ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਯਾਰੀਆਂ, ਰੋ ਕੇ ਦੋਦੀਆਂ ਦੱਸ।
- (ੲ) ਲੱਥੀ ਹੱਥ ਨਾ ਆਵੰਦੀ, ਦਾਨਿਸ਼ ਮੰਦਾਂ ਦੀ ਪੱਤ।
- (ਸ) ਪੁੱਛ ਨਾ ਪੈਂਦੇ ਮਾਮਲੇ, ਨੇਹੁੰ ਨਾ ਲਗਦੇ ਜ਼ੋਰ।
 ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਸੁਖਾਲੀਆਂ, ਅੱਖੇ ਪਾਲਣੇ ਬੋਲ।
- (ਹ) ਇਸ਼ਕ ਲਿਤਾੜੇ ਆਦਮੀ, ਬਰਫ਼ ਲਿਤਾੜੇ ਰੁੱਖ।
 ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਚੇਰ ਨੂੰ, ਆਸ਼ਿਕ ਨਾ ਲੱਗੇ ਭੁੱਖ।
- (ਕ) ਲਿਖੀਆਂ ਡਾਢੇ ਰੱਬ ਦੀਆਂ, ਮੇਟਨ ਵਾਲਾ ਕੌਣ।
- (ਖ) ਹੋਣੀ ਵਰਤੀ ਪੈਰਾਂਬਰਾਂ, ਹੋਣੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੇ ਗਈ ਆ।
- (ਗ) ਮਿਰਜ਼ਿਆ ! ਐਡ ਪੈਰਾਂਬਰ ਮਰ ਗਏ, ਤੂੰ ਕਿਹਦਾ ਪਾਣੀਹਾਰ?

9. ਬੋਲੀ

ਪੀਲੂ ਨੇ ਸਰਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਠੋਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੋਲੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੇਂਡੂ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਬੋਲੀ ਵਾਲੀ ਕਿਰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਜੱਟ ਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ

ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰਵਾਹੀਕਾਰ ਪੇਂਡੂ ਮਰਾਸੀ ਜਾਂ ਭਰਾਈ ਆਦਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਅਸਰ ਇਸ ਬੋਲੀ ਤੇ ਹੈ ਨਹੀਂ।² ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਅਨੁਸਾਰ ਪੀਲੂ ਨੇ "ਇਕ ਜਟਕੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਜਟਕੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਹੈ, ਪਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਈ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੋਜ ਤੇ ਅਨਭੋਲ ਕੁੱਠੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।"³ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਓਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਜਕਲ ਵੀ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਦੀ ਕਿੱਨੀ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਸੰਜਮਤਾ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲਛਣ ਹੈ। ਉਹ ਬੇਲੋੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਥੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਣ ਤੀਕ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੇਵਲ ਛੇ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ :

ਘਰ ਖੀਵੇ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਜੰਮੀ ਮੰਗਲਵਾਰ।

ਡੂਮ ਸੇਹੋਲੇ ਗਾਵੰਦੇ, ਖਾਨ ਖੀਵੇ ਦੇ ਬਾਰ।

ਰੱਜ ਦੁਆਈਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਸੋਹਣੇ ਪਰਵਾਰ।

ਰਲ ਤਦਬੀਰਾਂ ਬੱਧੀਆਂ, ਛੈਲ ਹੋਈ ਮੁਟਿਆਰ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲ ਸਹੇਲੀਆਂ, ਕੂੜੀ ਰੀਸਕਾਰ।

ਪੀਲੂ ਨੇ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ :

ਅਰਜ਼, ਆਸ਼ਿਕ, ਆਕਾਸ਼, ਇਸ਼ਕ, ਈਮਾਨ, ਸਬਜ਼, ਸਿਦਕ, ਸਾਹਾ, ਕਾਜ਼ੀ, ਕਬਰ, ਖੁਦਾ, ਗ਼ਜ਼ਬ, ਗੁਨਾਹ, ਗ਼ੁਲਾਮ, ਗੁਮਾਨ, ਤੇਗ, ਤਰਕਸ਼, ਦਰ, ਪੈਰੰਬਰ, ਫਤਹਿ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਮਲਕੁਲ-ਮੌਤ, ਮੁਰਾਤਿਬ, ਵਜ਼ੀਰ ਆਦਿ।

ਪੀਲੂ ਨੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਵਣਜ ਗੁਆਉਣਾ, ਚੌੜ-ਚਪੱਟ ਹੋਣਾ, ਦੁਆਈਂ ਦੇਣਾ, ਅਫ਼ੀਮ ਦਾ ਡੋਰਾ ਲੱਗਣਾ, ਦੱਸ ਪਾਉਣਾ, ਆਪਣੀ ਮੌਤੇ ਮਰਨਾ, ਲਾਜ ਰੱਖਣਾ, ਪਲਾ ਅਟਕਣਾ, ਕਲੇਜਾ ਕੱਢਣਾ, ਮਾਰੇ ਮਾਰ ਕਰਨੀ, ਝੋਲੀ ਪੈਣਾ, ਦਾਗ਼ ਲਾਉਣਾ, ਸਾਵਾਂ ਮਾਰਨਾ, ਪੰਜ ਪੀਰ ਮਨਾਉਣਾ, ਹੋਣੀ ਵਰਤਣੀ, ਭਾਜੜਾਂ ਪੈਣੀਆਂ, ਪੂਰ ਖਪਾਉਣਾ ਆਦਿ।

ਪੀਲੂ ਨੇ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਘੋੜੀ ਬੱਕੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਇੰਜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਸੁੰਮ ਬੱਕੀ ਦੇ ਖੜਕਦੇ, ਜਿਉਂ ਲੋਹੇ ਪੈਣ ਧਿਗਾਣ।

ਦੁਮ ਬੱਕੀ ਦੀ ਇੰਜ ਫਿਰੇ, ਜਿਉਂ ਚੌਰੀ ਕਰੇ ਗੁਲਾਮ।

ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਲਾਹੇ ਪਗੜੀਆਂ, ਫੱਟ ਕੇ ਸੁੱਟੇ ਅੰਜਾਣ।

ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਚੰਧੜ ਸਿਆਲ ਚੜ੍ਹ ਪਏ, ਰਾਹੀਂ ਘੱਤ ਵਹੀਰ।

ਫੌਜਾਂ ਘੇਰਾ ਘੱਤਿਆ, ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਤਦਬੀਰ।

ਕੜ ਕੜ ਚਲਣ ਗੋਲੀਆਂ, ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਪੈਂਦੇ ਬਹੁਤੇ ਤੀਰ।

ਸੁਝਾਉਪੁਣਾ ਪੀਲੂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਇੱਕ ਖੂਬੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਨਖਸ਼ਿਖ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁਝਾਉ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕੀ ਚੁਸਤੀ ਵੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੇ ਕਰਮੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਕਿੰਨੀ ਨਾਟਕੀ ਚੁਸਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਝਲ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ, ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਘਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਖੜਨਾ ਨਾਟਕੀ ਚੁਸਤੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹਨ।

ਇੰਜ ਪੀਲੂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਾਲੀ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਹੈ। ਸਰਲਤਾ, ਸੰਜਮਤਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੁਝਾਉਪੁਣ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਚੁਸਤੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾਏ ਹਨ।

10. ਛੰਦ

ਪੀਲੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਿੱਸਾ 'ਸੱਦ' ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਨਾ 'ਸੱਦ' ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਲਾ ਕੇ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ 'ਸੱਦ' ਮਰਸੀਏ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ਰਤ ਇਸ ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵਿਛੋੜੇ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।⁴ ਇਹ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ।⁵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਰਚੀ 'ਸੱਦ' ਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੋਗ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਸੋਗ ਕਰਨੋਂ ਵਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਬੰਧੀ ਉਪੇਣ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।⁶

ਪੀਲੂ ਦੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਬੰਦ ਚਾਰ-ਤੁਕੀਆ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਤੁਕੀਏ ਬੰਦ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਬੰਦ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਚਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਰਿਵਾਜ ਚਾਰ ਤੁਕੀਏ ਬੰਦ ਰੱਚਣ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਪਾਬੰਦੀ ਢਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ, ਪਰ ਪੀਲੂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਤਨ ਵਿੱਚ ਘਟ ਵੱਧ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਅਪੂਰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।⁷ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਇਕਸਾਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਚਰਨ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ 24, ਦੂਜੇ ਚਰਨ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ 27, ਤੀਜੇ ਦੀਆਂ 23, ਚੌਥੇ ਦੀਆਂ 26, ਪੰਜਵੇਂ ਦੀਆਂ 25 ਹਨ।

ਘਰ ਖੀਵੇ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਜੰਮੀ ਮੰਗਲਵਾਰ।

|| SS S SIS SS SIISI =24

ਡੂਮ ਸੋਹੇਲੇ ਗਾਵੰਦੇ, ਖਾਨ ਖੀਵੇ ਦੇ ਬਾਰ।

SI SSS SSS SI SS S SI =27

ਰੱਜ ਦੁਆਈ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਸੋਹਣੇ ਪਰਵਾਰ।

SI ISS ISS SIS IISI = 23

ਰਲ ਤਦਬੀਰਾਂ ਬੱਧੀਆਂ, ਛੈਲ ਕੋਈ ਮੁਟਿਆਰ।

II IISS SSS SI SS IISI = 26

ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲ ਸਹੇਲੀਆਂ, ਕੂੜੀ ਰੀਸਕਾਰ।

SIS SI ISSS SS SISI = 25

ਇੰਜ ਨਾ ਤਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਮਾਨ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ 'ਸੱਦ' ਗਾਵਣ ਵਾਲਾ ਆਪਣੀ ਹੋਕ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਲੰਮੀ ਤੇ ਕਿਤੇ ਛੋਟੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਔਗੁਣ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਂਦਾ।

11. ਅਲੰਕਾਰ

ਪੀਲੂ ਨੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਰਨ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ

(ੳ) ਸੱਪਾਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਨਾ ਕਰ ਭਾਈ ਅੜੀ।

ਤਪੀ ਕੜਾਹੀ ਤੇਲ ਦੀ, ਸਿਰ ਪਰ ਲਾਟ ਜਲੀ।

(ਅ) ਯਾਰਾਂ ਚੇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ, ਗੱਲ ਨਾ ਕਰੀਏ ਖਰੀ।

(ੲ) ਮਿਰਜ਼ਾ ਫੁੱਲ ਗੁਲਾਬ ਦਾ, ਮੇਰੀ ਝੋਲੀ ਟੁਟ ਪਿਆ।

(ਸ) ਦਹਿਨੇ ਕੰਨੀ ਆਵੰਦਾ, ਮੇਰਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸ਼ੇਰ ਜਵਾਨ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ

(ੳ) ਸੁੰਮ ਬੱਕੀ ਦੇ ਖੜਕਦੇ, ਜਿਉਂ ਲੋਹੇ ਪੈਣ ਧਿਗਾਣ।

ਦੁਮ ਬੱਕੀ ਦੀ ਇੰਜ ਫਿਰੇ, ਜਿਉਂ ਚੇਰੀ ਕਰੇ ਗੁਲਾਮ।

(ਅ) ਵਲ ਵਲ ਵੱਢ ਦੇਉਂ ਸੂਰਮੇ, ਜਿਉਂ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਪੈਣ ਗੜ੍ਹੇ।

(ੲ) ਜਿਉਂ ਮੱਕਾ ਲੱਭਾ ਹਾਜ਼ੀਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਭਾ ਤੂੰ।

ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਆ ਲੱਗੇ, ਜਿਉਂ ਫੱਟਾਂ ਉੱਤੇ ਲੂਣ।

ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ

(ੳ) ਬੱਕੀ ਤੋਂ ਡਰਨ ਫਰਿਸ਼ਤੇ, ਮੈਥੋਂ ਡਰੇ ਖੁਦਾ।

ਚੁੱਭੇ ਵਿੱਚ ਪਤਾਲ, ਉੱਡ ਕੇ ਚੜ੍ਹੇ ਅਕਾਸ਼।

- (ਅ) ਮਿਰਜਾ ਆਖੇ ਕੋਈ ਨਾ ਦੀਹਦਾ ਸੂਰਮਾ, ਜਿਹਤਾ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥ ਕਰੇ।
ਕਟਕ ਭਿੜਾ ਦਿਆਂ ਟੱਕਰੀ, ਮੈਥੋਂ ਭੀ ਰਾਠ ਡਰੇ।
ਵਲ ਵਲ ਵੱਢ ਦੇਉਂ ਸੂਰਮੇ, ਜਿਉਂ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਪੈਣ ਗੜ੍ਹੇ।
ਸਿਰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਵੱਢ ਕੇ, ਸੁਟਾਂਗਾ ਵਿੱਚ ਰੜ੍ਹੇ।

ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ

- (ੳ) ਕਰ ਬਿਸ ਮਿਲਾਹ ਮਾਰਿਆ, ਭੌਂਦਾ ਵਾਂਗ ਭੰਬੀਰ।

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ

- (ੳ) ਬੁਰੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ, ਬੁਰੀ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਰਾਹ।
ਬੁਰੀਆਂ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਲੈਂਦੀਆਂ ਜਾਦੂ ਪਾ।
(ਅ) ਸੱਦਿਆਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਸਿਆਲ, ਕੀ ਕਰ ਦੇਵਾਂ ਜਵਾਬ।
(ੲ) ਵਲ ਵਲ ਵੱਢ ਦੇਉਂ ਸੂਰਮੇ, ਜਿਉਂ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਪੈਣ ਗੜ੍ਹੇ।
ਸਿਰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਵੱਢ ਕੇ, ਸੁਟਾਂਗਾ ਵਿੱਚ ਰੜ੍ਹੇ।
(ਸ) ਕਾਂਵਣ ਬੱਧਾ ਤੱਕਲਾ, ਤੱਕਲੇ ਬੱਧਾ ਤੀਰ।

ਵੀਪਸ ਅਲੰਕਾਰ

- (ੳ) ਵਲ ਵਲ ਵੱਢ ਦੇਉਂ ਸੂਰਮੇ, ਜਿਉਂ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਪੈਣ ਗੜ੍ਹੇ।
ਸਿਰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਵੱਢ ਕੇ, ਸੁਟਾਂਗਾ ਵਿੱਚ ਰੜ੍ਹੇ।
(ਅ) ਮੈਂ ਵਲ ਵਲ ਵੱਢ ਦਿਆਂਗਾ ਸੂਰਮੇ, ਦੇਉਂ ਪੂਰ ਖਪਾ।

ਲਕੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ

- (ੳ) ਭੱਠ ਰੰਨਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਖੁਰੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਤ।
(ਅ) ਮੂਸਾ ਭੱਜਿਆ ਮੌਤ ਤੋਂ, ਅੱਗੇ ਮੌਤ ਖੜ੍ਹੀ।
(ੲ) ਟਾਂਗੂ ਵੱਜੇ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ਦੇ, ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਦੋਦੇ ਜਾਣ।

ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਅਲੰਕਾਰ

ਇਸ਼ਕ ਲਿਤਾੜੇ ਆਦਮੀ, ਬਰਫ਼ ਲਿਤਾੜੇ ਰੁੱਖ।

12. ਰਸ

ਪੀਲੂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਸਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :

ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ

ਇਹ ਮੀਰੀ ਰਸ ਹੈ। ਮਤੀ ਰਾਮ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਰਾਜ ਰਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਵੀਆਂ

ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਰਸ ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਜਲ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਕਰੁਣਾ ਰਸ, ਬੀਰ ਰਸ, ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹੀਏ ਕਿ ਇਹ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਚੁਭਵੀਂ ਯਾਦ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਦਦਦਾ, ਚਿੱਤਰ (ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ) ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੁਲਾਰਾ ਬਖਸ਼ ਦੇਵੇ ਸਭ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਅਧੀਨ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।⁸ ਪੀਲੂ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਕੱਢ ਕਲੇਜਾ ਲੈ ਗਈ, ਖਾਨ ਖੀਵੇ ਦੀ ਧੀ।

ਰਾਜ਼ ਰਾਜ਼ ਲੰਮੀਆਂ ਮੀਢੀਆਂ, ਰੰਗ ਜੇ ਗੋਰਾ ਸੀ।

ਜਦ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਮਿਲਨੀ ਸੰਭੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਨਾ ਫੜ ਬਾਹੀਆਂ ਘੁੱਟ ਕੇ, ਵੰਗਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਟੁੱਟ।

ਕੱਲ ਚੀਰ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ, ਪਹਿਨ ਨਾ ਵੇਖੀਆਂ ਰੱਜ।

ਬੀਰ ਰਸ

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬੀਰ ਰਸ ਨੂੰ ਖਾਸ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੀਰ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਜੰਗ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ, ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਾ, ਕਰਾਰੇ ਹੱਥ ਵਿਖਾਉਣਾ, ਕਿਸੇ ਆਗੂ ਦਾ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੀਰ ਭਾਵਨਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ, ਸਭ ਬੀਰ ਰਸ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।⁹ ਪੀਲੂ ਦਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਬੀਰ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਜੋ ਬਿੰਬ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਅਣਖੀ ਸੂਰਮੇ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਬੀਰ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਏਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਗਭਰੂਆਂ ਵਿੱਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਵਿਸਥਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ 'ਨਾਇਕ ਦਾ ਸੰਕਲਪ' ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਬੀਰ ਰਸ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ :

(ੳ) ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਨਾ ਕੋਈ ਦੀਹਦਾ ਸੂਰਮਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਪੁਰ ਵਾਰ ਕਰੇ।

ਮਾਰ ਕੇਹਾਂ ਤੇਰੇ ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਨੇ, ਪਾਸ ਤੇਰੇ ਵੀਰ ਖੜੇ।

(ਅ) ਮਿਰਜ਼ਾ ਆਖੇ ਕੋਈ ਨਾ ਦੀਹਦਾ ਸੂਰਮਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥ ਕਰੇ।

ਕਟਕ ਤਿੜਾ ਦਿਆਂ ਟੱਕਰੀ, ਮੈਥੋਂ ਭੀ ਰਾਠ ਡਰੇ।

ਵਲ ਵਲ ਵੱਢ ਦੇਉਂ ਸੂਰਮੇ, ਜਿਉਂ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਪੈਣ ਗੜੇ।

ਸਿਰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਵੱਢ ਕੇ, ਸੁਟਾਂਗਾ ਵਿੱਚ ਰੜੇ।

(ੲ) ਚੰਧੜ ਸਿਆਲ ਚੜ੍ਹ ਪਏ, ਰਾਹੀ ਘੱਤ ਵਹੀਰ।

ਫੌਜਾਂ ਘੇਰਾ ਘੱਤਿਆ, ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਤਦਬੀਰ।

ਕੜ ਕੜ ਚਲਣ ਗੋਲੀਆਂ, ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਪੈਦੇ ਬਹੁਤੇ ਤੀਰ।

(ਸ) ਮਿਰਜ਼ੇ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖਿਆ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਵੀਰ ਸ਼ਮੀਰ।

ਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੇ ਗੋਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ, ਕਰੜੇ ਨੁੱਕੇ ਦਾ ਤੀਰ।

ਕਰ ਬਿਸਮਿੱਲਾਹ ਮਾਰਿਆ, ਭੌਂਦਾ ਵਾਂਗ ਭੰਬੀਰ।

ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਲਾਹ ਲਿਆ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਵੀਰ ਸ਼ਮੀਰ।

ਕਰੁਣਾ ਰਸ

ਗਮ ਅਥਵਾ ਸ਼ੋਕ ਇਸ ਦੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹਨ। ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਗਦੇ ਹੰਝੂ, ਵਿਰਲਾਪ, ਦੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਤਾਅਨੇ ਮਿਹਣੇ ਸਭ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।¹⁰ ਪੀਲੂ ਨੇ ਵੀ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦੇ ਕਈ ਨਮੂਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਬੋਲ, ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀਆਂ ਨਸੀਹਤਾਂ ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਵਰਲਾਪ ਕਰੁਣਾਮਈ ਭਰਪੂਰ ਹਨ :

(ੳ) ਜੰਡ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜੱਟਾ ਸੌ ਰਹਿਓ, ਲਾਲ ਦੁਸ਼ਾਲਾ ਤਾਣ।

ਵਹੀ ਚਲਾਈਆਂ ਕਾਨੀਆਂ, ਮੌਤ ਨਾ ਦੇਣੀ ਜਾਣ।.....

ਮੁਠੀਆਂ ਭਰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਯਾਰ ਨੂੰ, ਜਾਰੀਏ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ।

ਧੁਰ ਨਾ ਅਪੜੀ ਰੰਨ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਮੇਰੀ ਵਿਚਾਲਿਓ ਟੁੱਟੀ ਲਾਂ।

ਜੇ ਨਾ ਸੀ ਤੋੜ ਨਿਭਾਉਣੀ, ਮੇਰੀ ਕਾਹਨੂੰ ਪਕੜੀ ਬਾਂਹ।

ਬਚਾਅ ਕਰੋਂਦੇ ਆਸ਼ਿਕਾ, ਨਾ ਅੱਗੇ ਮਿਲਣਾ ਤੈਨੂੰ ਥਾਂ।

(ਅ) ਅੱਗੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਬੋਲਦੀ, ਮਿਰਜ਼ਿਆ ! ਮੰਨ ਮੇਰੀ ਅਰਜ਼ਾ।

ਹੋਣੀ ਵਰਤੀ ਪੈਰੀਬਰਾਂ, ਹੋਣੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੇ ਗਈ ਆ।

ਬੇਟੇ ਸ਼ਾਹ ਅਲੀ ਦੇ, ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ ਭਰਾ।

ਲੜਦੇ ਨਾਲ ਯਜ਼ੀਦੀਆਂ, ਦਿੱਤੇ ਪੂਰ ਖਪਾ।

ਦਰ ਵਿੱਚ ਰੋਂਦੀ ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ, ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਆਏ ਮੇਰੇ ਪਾਹ।

ਮਿਰਜ਼ਿਆ ! ਐਡ ਪੈਰੀਬਰ ਮਰ ਗਏ, ਤੂੰ ਕਿਹਦਾ ਪਾਣੀਹਾਰ?

ਇੱਕ ਅਰਜ਼ ਮੇਰੀ ਮੰਨ ਲੈ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਲੈ ਚੱਲ ਨਾਲ।

ਹਾਸ ਰਸ

ਹਾਸ ਰਸ ਕੇਵਲ ਮੋਟਾ ਠੁਲ੍ਹਾਂ ਹਾਸਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਖਿੜ ਖਿੜਾ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਮੁਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਹਾਸਾ, ਵਿਅੰਗ, ਚੋਟ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਜਵਾਬੀ ਸਭ ਹਾਸ ਰਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।¹¹ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹਾਸ ਰਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਰਮੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸੋਨੇਹਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਜਾਂਦਾ

ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਡਰ ਦੋਂਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਲਗਦੀ ਆ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਪੋਤਰੀ, ਬਹਿ ਗਿਆਂ ਰੰਨ ਬਣਾ।

ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਜਵਾਨ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਸਾਥ ਭਾਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਮਾ ਨਿਮਾ ਹਾਸਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕੁਕਰਮ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ ਬਹਾਨੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਾਸ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਇਹ ਗੁਨਾਹ ਮੇਰਾ ਬਖਸ਼ ਲੈ ਸਾਹਿਬਾਂ ਜਿੱਥੇ ਘੱਲੋਂ ਓਥੇ ਜਾ।

ਡੋਰਾ ਲੱਗਾ ਅਫ਼ੀਮ ਦਾ, ਸਾਡੀ ਅਕਲ ਟਿਕਾਣੇ ਨਾਹ ।

ਮੈਂ ਤੇ ਭੋਲਾ ਗ਼ਰੀਬ ਹਾਂ, ਮੇਰੀ ਰੱਖ ਧੌਲਿਆਂ ਦੀ ਲਾਜ।

13. ਦੁਖਾਂਤ ਸੰਕਲਪ

ਸਾਡਾ ਮੁਢਲਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸਾ 'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ' ਦਾ ਅੰਤ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਖਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਦਲੀ ਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਜਦ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਹੀਰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮੱਕੇ ਦੇ ਹੱਜ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੀਲੂ 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਰਚਨਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਅੰਤ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਿਆਲਾਂ ਤੇ ਚੰਧੜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿੱਸਾ ਚੁੱਪ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਤਨ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਇਹੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹ ਗਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਦੁਖਾਂਤਕ ਕਿੱਸਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਪੀਲੂ ਨੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟਕੇ ਯੂਨਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੱਲ ਨੂੰ ਝੁਕ ਗਿਆ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਹਾਸ਼ਮ' (ਸੰਪ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ) ਪੰਨੇ 46-47
2. 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ-1)' ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿ: ਪੰਨਾ 607
3. 'ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਰਚਨਾਵਲੀ (ਆਲੋਚਨਾ)', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਨਾ 439
4. 'ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਕੋਸ਼', ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 141
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 455
6. 'ਨਵੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੰਗਲ', ਪੰਨਾ 52
7. 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿ: ਪੰਨਾ 610
8. 'ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਕੋਸ਼', ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 411
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 413
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 414
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 416

ਮੂਲ ਪਾਠ

ਘਰ ਖੀਵੇ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਜੰਮੀ ਮੰਗਲਵਾਰ।
ਡੂਮ ਸੇਹੇਲੇ ਗਾਵੰਦੇ, ਖਾਨ ਖੀਵੇ ਦੇ ਬਾਰ।
ਰੱਜ ਦੁਆਈਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਸੋਹਣੇ ਪਰਵਾਰ।
ਰਲ ਤਦਬੀਰਾਂ ਬੱਧੀਆਂ, ਛੈਲ ਹੋਈ ਮੁਟਿਆਰ।
ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲ ਸਹੇਲੀਆਂ, ਕੁੜੀ ਰੀਸਕਾਰ । 1 ।

ਘਰ ਵੰਝਲ ਦੇ ਮਿਰਜ਼ਾ, ਜੰਮਿਆ ਕਰੜੇ ਵਾਰ।
ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਮਾਈ ਬਾਪ ਨੇ, ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਕਰਤਾਰ।
ਐਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੂਰਮਾ, ਖਰਲਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ । 2 ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਪੱਟੀਆਂ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਪੜ੍ਹੇ ਕੁਰਾਨ।
ਵਿੱਚ ਮਸੀਤ ਦੇ ਲੱਗੀਆਂ, ਜਾਣੇ ਕੁਲ ਜਹਾਨ । 3 ।

ਨਾ ਮਾਰ ਕਾਜ਼ੀ ਛਮਕਾਂ, ਨਾ ਦੇ ਤੱਤੀ ਨੂੰ ਤਾਇ।
ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਾਡਾ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਲੈ ਆਏ ਇਸ਼ਕ ਲਿਖਾਇ । 4 ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਗਈ ਤੇਲ ਨੂੰ, ਗਈ ਪਸਾਰੀ ਦੀ ਹੱਟ।
ਫੜ ਨਾ ਜਾਣੇ ਤੱਕੜੀ, ਹਾੜ ਨਾ ਜਾਣੇ ਵੱਟ।
ਤੇਲ ਭੁਲਾਵੇ ਭੁੱਲਾ ਬਾਣੀਆ, ਦਿੱਤਾ ਸ਼ਹਿਤ ਉੱਲਟ।
ਵਣਜ ਗਵਾ ਲੈ ਬਾਣੀਆਂ, ਬਲਦ ਗਵਾ ਲੈ ਜੱਟ।
ਤਿੰਨ ਸੈ ਨਾਂਗਾ ਪਿੜ ਰਿਹਾ, ਹੋ ਗਏ ਚੌੜ ਚੁਪੱਟ।
ਮਿਰਜ਼ੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਰਹੂ ਵਿੱਚ ਜਗੱਤ । 5 ।

ਘਰ ਤੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਟੁਰ ਪਈ, ਕਰ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਨੀਤ।
ਕਾਜ਼ੀ ਸਾਡਾ ਮਰ ਗਿਆ, ਸੁੰਨੀ ਪਈ ਮਸੀਤ । 6 ।

ਤੂੰ ਸੁਣ ਕਰਮੂੰ ਬਾਹਮਣਾ, ਕਦੀ ਨਾ ਆਇਓਂ ਕਾਮ।
ਘੋੜੀ ਦਿਆਂ ਤੇਰੇ ਚੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਕਾਠੀ ਸਣੇ ਲਗਾਮ।

ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਦੇ ਦਿਆਂ ਚੁੜੀਆਂ, ਸੋਨਾਂ ਕਰਦੀ ਦਾਨ।
ਝੋਟੀ ਦਿਆਂ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਨੂੰ, ਹਲ ਦੀ ਜ਼ਿਮੀਂ ਇਨਾਮ।
ਜਬ ਲੱਗ ਜੀਵੇ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਰੱਖੇ ਤੇਰਾ ਇਹਸਾਨ।
ਚੌਥੇ ਨੂੰ ਚੰਧੜ ਵਿਆਹ ਲਿਜਾਣਗੇ, ਫਿਰ ਕੀ ਕਰੋਗਾ ਆਣ। 7।

ਅੱਗੋਂ ਕਰਮੁੰ ਬੋਲਦਾ, ਸੱਚੀ ਦਿਆਂ ਸੁਣਾ।
ਚਾਲੀ ਕੋਹਾਂ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਹੈ, ਕੌਣ ਆਵੇ, ਕੌਣ ਜਾ।
ਘਰ ਮਿਰਜੇ ਦੇ ਹੋਰ ਇਸਤਰੀ, ਸੁਣੀਂਦੀ ਬੁਰੀ ਬਲਾ।
ਸੌਕਣ ਉੱਤੇ ਸੌਕਣ ਪਏ, ਲੋਵੇ ਅੱਧ ਵੰਡਾ।
ਛੱਡ ਦੇ ਪੁਰਾਣੀ ਜੱਟ ਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਨਵੀਂ ਕਰਮੁੰ ਵੱਲ ਲਾ।
ਘਰ ਵਿੱਚ ਲਾ ਲੈ ਦੋਸਤੀ, ਬਹਿ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਕਮਾ। 8।

ਅੱਗੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਬੋਲਦੀ, ਤੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਸੁਆਹ।
ਮਾਰਾਂ ਚਪੇੜ ਤੇਰੇ ਗ਼ਜ਼ਬ ਦੀ, ਦਿਆਂ ਅਕਲ ਗਵਾ।
ਖਬਰ ਹੋ ਜਾਏ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੂੰ, ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਦੇਇ ਉਜਾੜ।
ਤੇ ਖਬਰ ਹੋ ਜਾਏ ਵੀਰ ਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ, ਤੈਨੂੰ ਕਰਹਿ ਮਾਰ।
ਜੇ ਖਬਰ ਹੋ ਜਾਏ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ, ਕਰਨ ਢੀਮਾਂ ਦੀ ਮਾਰ।
ਭਲਕੇ ਸਰਾਧ ਦਾਦਾ ਆਉਣਗੇ, ਨਿਉਂਦੇ ਖਾਣ ਤੇ ਜਾ।
ਲਗਨੀ ਆਂ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਪੋਤਰੀ, ਬਹਿ ਗਿਆਂ ਰੰਨ ਬਣਾ।
ਲੱਗੁ ਕਚਹਿਰੀ ਖੀਵੇ ਬਾਪ ਦੀ, ਤੈਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲਉਂ ਮੰਗਾ। 9।

ਇਹ ਗੁਨਾਹ ਮੇਰਾ ਬਖਸ਼ ਲੈ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਜਿੱਥੇ ਘੱਲੋਂ ਓਥੇ ਜਾ।
ਡੋਰਾ ਲੱਗਾ ਅਫ਼ੀਮ ਦਾ, ਸਾਡੀ ਅਕਲ ਟਿਕਾਣੇ ਨਾਹ।
ਮੈਂ ਤੇ ਭੋਲਾ ਗ਼ਰੀਬ ਹਾਂ, ਮੇਰੀ ਰੱਖ ਧੌਲਿਆ ਦੀ ਲਾਜ।
ਬੜੀ ਰਾਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ, ਟੁਰ ਪਵਾਂ ਖਰਲਾਂ ਦੀ ਰਾਹ। 10।

ਸਿਆਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਮਣ ਟੁਰ ਪਿਆ, ਪਿਆ ਖਰਲਾਂ ਦੀ ਰਾਹ।
ਕੋਲ ਮਿਰਜੇ ਦੇ ਆ ਕੇ, ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਸਾਹੇ ਦੀ ਪਾ।
ਮਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ, ਚਲ ਕੇ ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੇ ਲਾ।
ਭੇਜਿਆ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਆ ਗਿਆਂ, ਛੇਤੀ ਹੋ ਤਿਆਰ। 11।

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜੇ ਖਾਨ ਨੂੰ, ਛਹਿਤੀ ਕਰੇ ਜਵਾਬ।
“ਹਟ ਕੇ ਬੈਠੀ ਮਿਰਜਿਆ, ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਰੀ ਸਲਾਹ।
ਅਤੇ ਪਲੰਘ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ, ਮੇਰਾ ਹੱਥੀ ਕਾਜ ਸੰਵਾਰ।
ਭੱਲ ਕੇ ਆਉਣਗੇ ਭੱਟੀ ਸੰਦਲ ਬਾਰ ਦੇ, ਸਾਹਿਬ ਸੰਡੇ ਬਾਰ”। 12।

ਮੇਰਾ ਜਾਣ ਜ਼ਰੂਰ ਦਾ, ਪਿੱਛੇ ਭਾਈ ਚਾਰ।
ਅੱਛੀ ਕਰਨ ਆਪਣੇ ਨੱਕ ਨੂੰ, ਨਹੀ ਖਰਲਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂ ਹਾਰ।
ਮੇਰਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਾ, ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਹੋੜ ਨਾ ਪਾ।
ਕਾਜ-ਵਿਹੁਣਾ ਮੈਂ ਫਿਰਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਾਜਾਂ ਨਾਲ। 13।

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜੇ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮੱਤਾਂ ਦੇਵੇ ਮਾਂ।
ਬੁਰੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ, ਬੁਰੀ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਰਾਹ।
ਬੁਰੀਆਂ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਲੈਂਦੀਆਂ ਜਾਦੂ ਪਾ।
ਕੱਢ ਕਲੇਜੇ ਖਾਂਦੀਆਂ, ਮੇਰੇ ਝਾਟੇ ਤੇਲ ਨਾ ਪਾ।
ਰੰਨ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਚਲਿਐ, ਆਵੇਂ ਜਾਨ ਰੀਵਾ।
ਆਖੇ ਮੇਰੇ ਲੱਗ ਜਾ, ਅੱਗੇ ਪੈਰ ਨਾ ਪਾ। 14।

ਘਰ ਖੀਵੇ ਦੇ ਕਾਜ ਹੈ, ਲਾਰੀ ਭੇਜਿਆ ਮੇਰੇ ਦਾ।
ਘਰ ਮੇਰੇ ਆਣ ਕੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ, ਸਾਹੇ ਦੀ ਪਾ।
ਉਹ ਨਾਨਕੇ ਮੈਂ ਦੋਹਿਤਰਾ, ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਮੋੜ ਨਾ ਪਾ।
ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਇੱਕ ਪੱਤਰਾ, ਮੈਂ ਨਿਉਂਦਾ ਪਾਉਂਗਾ ਜਾ। 15।

ਮਿਰਜੇ ਨੇ ਘੋੜੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਲਈ, ਆਸਣ ਬੈਠਾ ਜਾ।
ਚੜ੍ਹਦੇ ਦਾ ਪੱਲਾ ਅਟਕਿਆ, ਛੀਕ ਸਾਮੁਣੇ ਆ।
ਮਿਰਜਾ ਸਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਚੱਲਿਆ, ਖੇੜੇ ਸੀਸ ਨਿਵਾ। 16।

ਕੱਢ ਕਲੇਜਾ ਲੈ ਗਈ, ਖਾਨ ਖੀਵੇ ਦੀ ਧੀ।
ਗਜ਼ ਗਜ਼ ਲੰਮੀਆਂ ਮੀਂਦੀਆਂ, ਰੰਗ ਜੋ ਗੋਰਾ ਸੀ।
ਜੇ ਦੇਵੇ ਪਿਆਲਾ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ, ਮੈਂ ਮਿਰਜਾ ਲੈਂਦਾ ਪੀ।
ਜੇ ਮਾਰੇ ਬਰਛੀ ਕੱਸ ਕੇ, ਮਿਰਜਾ ਕਦੀ ਨਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।
ਆਪਣੀ ਮੌਤੇ ਮੈਂ ਮਰਾਂ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ। 17।

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜੇ ਖਾਨ ਨੂੰ, ਵੰਝਲ ਦੋਂਦਾ ਮੱਤ।
ਭੱਠ ਰੰਨਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਖੁਰੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਤ।
ਹੱਸ ਕੇ ਲਾਉਦੀਆਂ ਯਾਰੀਆਂ, ਰੇ ਕੇ ਦੋਂਦੀਆਂ ਦੱਸ।
ਜਿਸ ਘਰ ਲਾਈ ਦੋਸਤੀ, ਮੂਲ ਨਾ ਘੱਤੋਂ ਲੱਤ।
ਲੱਥੀ ਹੱਥ ਨਾ ਆਵੰਦੀ, ਦਾਨਿਸ਼ਮੰਦਾਂ ਦੀ ਪੱਤ।
ਸਾਹਿਬਾਂ ਆਈ ਨਾ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਿਰ ਨਾ ਰਹੂ ਸਾਡੀ ਪੱਤ। 18।

ਰਾਜਾ ਝੁਰੇ ਰਾਜ ਨੂੰ, ਬੁਧਿ ਨੂੰ ਝੁਰੇ ਚੇਰ।
ਗੋਰੀ ਝੁਰੇ ਰੂਪ ਨੂੰ, ਪੈਰਾਂ ਝੁਰੇ ਮੇਰ। 19।

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜੇ ਖਾਨ ਨੂੰ, ਮਾਂ ਮੱਤ ਦੋਂਦੀ ਖੜੀ।
ਸੱਪਾਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਨਾ ਕਰ ਭਾਈ ਅੜੀ।
ਤਪੀ ਕੜਾਹੀ ਤੇਲ ਦੀ, ਸਿਰ ਪਰ ਲਾਟ ਜਲੀ।
ਮੁਸਾ ਭੱਜਿਆ ਮੇਤ ਤੋਂ, ਅੱਗੇ ਮੇਤ ਖੜੀ।
ਪਰਬਤ ਵੜਦੇ ਟਕਰੇ, ਲੰਘਣ ਕਿਹੜੀ ਗਲੀ।
ਰੋਂਦੀ ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ, ਕਰ ਕੇ ਬਾਂਹ ਖੜੀ।
ਮੈਂ ਕੀ ਰੱਬਾ ਤੇਰਾ ਫੇੜਿਆ, ਮੇਰੀ ਜੋੜੀ ਖਾਕ ਰਲੀ।
ਅੱਜ ਦਾ ਵਾਰ ਬਚਾ ਲੈ, ਭਲ ਕੇ ਸਿਆਲੀ ਜਾ ਵੜੀ। 20।

ਵਿਆਹੀ ਹੋਵੇ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ, ਮੰਗ ਨਾ ਛੱਡੀ ਜਾ।
ਜੇ ਕਰ ਮੰਗ ਮੈਂ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ, ਲੱਗੇ ਖਰਲਾਂ ਨੂੰ ਲਾਜ।
ਪੁੱਤ ਮਿਰਜਾ ਨੂੰਹ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਸਾਡੀ ਟੁਰਨੀ ਜੱਗ ਵਿਚ ਵਾਰ। 21।

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜੇ ਖਾਨ ਨੂੰ, ਮਾਂ ਮੱਤ ਦੋਂਦੀ ਖੜੀ।
ਯਾਰਾਂ ਚੇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ, ਗੱਲ ਨਾ ਕਰੀਏ ਖਰੀ।
ਅੱਜ ਦਾ ਵਾਰ ਬਚਾਅ ਲੈ, ਭਲਕੇ ਸਿਆਲੀ ਜਾ ਵੜੀ। 22।

ਅੱਗੋਂ ਮਿਰਜਾ ਬੋਲਿਆ, “ਦੇਵਾਂ ਸੱਚ ਸੁਣਾ।
ਘਰ ਵੰਝਲ ਦੇ ਜੰਮਿਆਂ, ਦਿੱਤੀ ਕੁਲ ਸੰਵਾਰ।
ਸੱਦਿਆਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਸਿਆਲ, ਕੀਕਰ ਦੇਵਾਂ ਜਵਾਬ।

ਜੀਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਆ ਮਿਲਾਂ, ਮੱਤ ਛੋਡੀਓਂ ਆਸ"। 23 ।

ਮਿਰਜਾ ਸਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਟੁਰ ਪਿਆ, ਚੱਲਿਆ ਹੋ ਅਸਵਾਰ।

ਮਿਰਜਾ ਪੁੱਛੇ ਪੀਲੂ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ, ਦੱਸੀ ਸ਼ਗਨ ਵਿਚਾਰ। 24 ।

ਪੀਲੂ ਬੈਠਾ ਖੂਹ ਤੇ, ਕਰਕੇ ਲੱਖ ਤਦਬੀਰ।

ਕਾਂਢਣ ਬੱਧਾ ਤੱਕਲਾ, ਤੱਕਲੇ ਬੱਧਾ ਤੀਰ।

ਲੱਠ ਪਠਾਣਾ ਮੋਲਿਆ, ਕਰੜੇ ਘੱਤ ਜੰਜੀਰ।

ਕੰਮੀਆਂ ਮੁੰਢ ਧੜੂਰੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁੰਢ ਵਜ਼ੀਰ।

ਕੁੱਤਾ ਹੱਟ ਹੱਟ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਦਰ ਵਿੱਚ ਖੜਾ ਫ਼ਕੀਰ।

ਟਿੰਡਾਂ ਗੋੜਮ ਗੋੜੀਆਂ, ਭਰ ਭਰ ਡੋਲ੍ਹਣ ਨੀਰ। 25 ।

ਅੱਗੋਂ ਮਿਰਜਾ ਬੋਲਿਆ, ਤੈਨੂੰ ਦਿਆਂ ਸੁਣਾ।

ਤੇਰੀਆਂ ਗੱਡਾਂ ਝੂਠੀਆਂ, ਇੱਕ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਨਾਂਹ।

ਇੰਨੇ ਖੜਕੇ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ, ਕਬਰੀ ਜਾ ਪਏ।

ਜੇ ਭਲੀ ਚਾਹੁੰਨੈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਅਗਾਹਾਂ ਪੈਰ ਨਾ ਦੇਇ। 26 ।

“ਰਸਤੇ ਪੈ ਜਾਓ ਰਾਹੀਓ ! ਡੰਡੀ ਪੈਰ ਨਾ ਘੱਤ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਸਾਹਾ ਸਾਧਿਆ, ਲਾਰੀ ਦੋਦੇ ਮੱਤ।

ਘਰ ਮਿਰਜੇ ਦੇ ਆ ਕੇ, ਪਾਉਂਦੇ ਸਾਹੇ ਦੀ ਦੱਸ।

ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਇੱਕ ਪਤੀਆ, ਨਾ ਵੱਧ ਜਾ ਨਾ ਘੱਟ। 27 ।

ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰ ਘੋੜੀਆ, ਮੇਰੀ ਬੱਕੀ ਦਾ ਪਤਲਾ ਲੱਕ।

ਆ ਲਓ ਰੁਪਇਆ ਸਲਾਮੀ ਦਾ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਾ ਆਈ ਮੱਤ।

ਸੁੰਮ ਬੱਕੀ ਦੇ ਖੜਕਦੇ, ਜਿਉਂ ਲੋਹੇ ਪੈਣ ਧਿਗਾਣ।

ਦੁਮ ਬੱਕੀ ਦੀ ਇੰਜ ਫਿਰੇ, ਜਿਉਂ ਚੰਗੀ ਕਰੇ ਗੁਲਾਮ। 28 ।

ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਲਾਹੇ ਪਗੜੀਆਂ, ਫੱਟ ਕੇ ਸੁੱਟੇ ਅੰਜਾਣ।

ਬੱਕੀ ਲਾਹੀਆਂ ਪਗੜੀਆਂ, ਵੇਖੀ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਲਾਜ।

ਨਾਈ ਮੇਰਾ ਮਾਰਿਆ, ਸ਼ਰਬਤ ਦਿੱਤਾ ਡੋਲ੍ਹ,

ਪੁੱਛ ਨਾ ਪੈਂਦੇ ਮਾਮਲੇ, ਨੇਹੁੰ ਨਾ ਲੱਗਦੇ ਜ਼ੋਰ। 29 ।

ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਸੁਖਾਲੀਆਂ, ਅੱਖੇ ਪਾਲਣੇ ਬੋਲ।
ਮਿਰਜਾ ਸਿਆਲਾਂ ਮੁੱਢ ਆ ਗਿਆ, ਰੰਨ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਚੋਰ।
ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਬਰਛੀਆਂ, ਮਿਰਜੇ ਦੀ ਸਬਜ਼ ਕਮਾਨ।
ਦਹਿਨੇ ਕੰਨੀਂ ਆਉਂਦਾ ਮੇਰਾ, ਮਿਰਜਾ ਸ਼ੇਰ ਜਵਾਨ। 30।

ਮਿਰਜਾ ਘਰ ਬੀਬੇ ਦੇ ਆ ਗਿਆ, ਚਰਖਾ ਦੌਦਾ ਠਹਿਰਾ।
“ਜੇ ਤੂੰ ਮਾਸੀ ਧਰਮ ਦੀ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਮਿਲਾ।” 31।

ਘਰ ਤੋਂ ਬੀਬੇ ਟੁਰ ਪਈ, ਮੁਹਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਚਾਰ।
ਉੱਠੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਸੁੱਤੀਏ, ਉਠ ਕੇ ਦੇਈਂ ਦੀਦਾਰ। 32।

“ਚੀਰੇ ਵਾਲਾ ਛੋਕਰਾ, ਬੀਬੇ ਅੰਦਰ ਕੌਣ ਖੜਾ”
“ਮਿਰਜਾ ਫੁੱਲ ਗੁਲਾਬ ਦਾ, ਮੇਰੀ ਝੋਲੀ ਟੁੱਠ ਪਿਆ।”
ਨਾ ਫੜ ਬਾਹੀਆਂ ਘੁੱਟ ਕੇ, ਵੰਗਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਟੁੱਟ।
ਕੱਲ ਚੀਰ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ, ਪਹਿਨ ਨਾ ਵੇਖੀਆਂ ਰੱਜ। 33।

ਭੀੜੀ ਗਲੀ ਕੁਠੀਆਂ, ਘਰ ਮੁਰਖ ਪੂਲੀ ਗੱਡ।
ਖਬਰ ਹੋਵੇ ਖਾਨ ਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਲਹੂ ਪੀਵੇਗਾ ਰੱਜ।
ਲੈ ਚਲ ਦਾਨਾਬਾਦ ਨੂੰ, ਜੇ ਸਿਰ ਹੈਰੀ ਪੱਗ।
ਤੈਨੂੰ ਮਾਰ ਗਵਾਉਣਗੇ ਤੂੰ, ਰੱਖ ਖਰਲਾਂ ਦੀ ਲੱਜ। 34।

ਅੱਗੋਂ ਮਿਰਜਾ ਬੋਲਿਆ, ਤੂੰ ਸੁਣ ਜਾਮ ਲੁਹਾਰ।
“ਕੀ ਸੁੱਤਾ ਕੀ ਜਾਗਦਾ, ਕੀ ਗਿਆ ਪਵਾਰ।
ਮਜ਼ਰੀ ਲੈ ਲਈਂ ਆਪਣੀ, ਕਿੱਲੀਆਂ ਦੇਈਂ ਹਜ਼ਾਰ।
ਜੇ ਤੂੰ ਭਾਈ ਧਰਮ ਦਾ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਟੋਰੀ ਨਾਲ।” 35।

ਮਿਰਜੇ ਕਿੱਲੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ, ਪੰਜੇ ਪੀਰ ਮਨਾ।
ਪੌੜੀ ਪੌੜੀ ਜੱਟ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਜਾ।
ਉੱਪਰੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਉੱਤਰੀ, ਪੈ ਗਈ ਛਣਕਾਰ।
ਸਾਲੂ ਦਾ ਪੱਲਾ ਅਟਕਿਆ, ਰਤਾ ਕੁ ਬੱਕੀ ਨੂੰ ਫੇਰ।
ਅੱਗੋਂ ਘਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਬਾਪ ਦਾ, ਲਾ ਦਿਉਂ ਸਾਲੂਆਂ ਦਾ ਢੇਰ।

ਚੜੀ ਰਹਿ ਬੱਕੀ ਦੀ ਬੇਲ ਤੇ, ਸੁੱਖ ਮਿਰਜੇ ਦੀ ਲੋੜ । 36 ।

ਮਾੜੀ ਤੇਰੀ ਟੈਰਕੀ, ਮਿਰਜਿਆ ! ਲਿਆਇਆ ਕਿਧਰੋਂ ਟੇਰ ।

ਸੁੱਕਾ ਇਹਦਾ ਚੌਖਟਾ, ਕਾਵਾਂ ਖਾਧੀ ਕੰਗਰੋੜ ।

ਜੇ ਘਰ ਨਾ ਸੀ ਤੇਰੇ ਬਾਪ ਦੇ, ਮੰਗ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹੋਰ ।

ਘੋੜੇ ਖੀਵੇ ਖਾਨ ਦੇ ਬੜੇ ਮੁਰਾਤਿਬ ਖੋਰ ।

ਭੱਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਨਾ ਦੇਣਗੇ, ਉੱਧਲ ਗਈਆਂ ਦੇ ਚੋਰ ।

ਵਿੱਚ ਉਜਾੜ ਦੇ ਮਾਰ ਕੇ, ਤੇਰੀ ਸੁੱਟਣ ਧੌਣ ਮਰੋੜ । 37 ।

ਕੰਨ ਲੰਮੇ ਖੁਰ ਪਤਲੇ, ਦੁੱਮ ਬੱਕੀ ਦੀ ਸਿਆਹ ।

ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰੀ ਟੈਰ ਨੂੰ, ਝੋਰੇ ਚਿਤ ਨਾ ਪਾ ।

ਬਾਈ ਡੋਗਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹਿਣ ਪੁਆਂਦੀ ਆ ।

ਬਾਪ ਦੇ ਖੱਤਿਆਂ ਚਾਰ ਕੇ, ਬੱਕੀ ਨੂੰ ਲਇਆ ਬਣਾ । 38 ।

ਦਸ ਮਹੀਆਂ ਦਾ ਘਿਉ ਦਿੱਤਾ, ਬੱਕੀ ਦੇ ਢਿੱਡ ਪਾ ।

ਬੱਕੀ ਤੋਂ ਡਰਨ ਫਰਿਸ਼ਤੇ, ਮੈਥੋਂ ਡਰੇ ਖੁਦਾ ।

ਚੁੱਭੇ ਵਿੱਚ ਪਤਾਲ, ਉੱਡ ਕੇ ਚੜ੍ਹੇ ਅਕਾਸ਼ ।

ਚੜ੍ਹਨਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ੈਕ ਨੂੰ, ਬੱਕੀ ਨੂੰ ਲਾਜ ਨਾ ਲਾ । 39 ।

ਬੁਹੇ ਤੇ ਟੰਮਕ ਵੱਜਿਆ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਘੱਤੇ ਤੇਲ ।

ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਨਾਨਕੇ, ਬੁਹੇ ਬੈਠਾ ਮੇਲ ।

ਬਾਲੀ ਬਟੂਵਾ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਕੁੱਪੇ ਅਤਰ ਫੁਲੇਲ ।

ਗਹਿਣੇ ਸਣੇ ਪਟਾਰੀਆਂ, ਝਾਂਜਰ ਸਣੇ ਹਮੇਲ । 40 ।

ਫੀਰੋਜ਼ ਡੋਗਰ ਕੂਕਿਆ, ਸੁਣੀ ਖਾਨ ਖੀਵੇ ਮੇਰੀ ਬਾਤ ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਮਿਰਜਾ ਲੈ ਗਿਆ, ਰੋਂਦੀ ਸੰਡੇ ਦੀ ਬਾਰ ।

ਲਾ ਗਿਆ ਲਾਜ ਸਿਆਲਾਂ ਨੂੰ, ਗਿਆ ਸੀ ਦਾਗ ਲਗਾ ।

ਘੋੜੇ ਪਾਓ ਪਾਖਰਾਂ, ਪੈਦਲ ਹੋ ਜਾਓ ਅਸਵਾਰ ।

ਰਸਤੇ ਪਵੇ ਪੈਦਲੇ, ਮੁੱਛ ਮੱਲੇ ਅਸਵਾਰ ।

ਸ਼ਾਵਾ ਮਿਰਜਾ ਮਾਰਨਾ, ਕਰਕੇ ਕੌਲ ਕਰਾਰ । 41 ।

ਇਸ਼ਕ ਲਿਤਾੜੇ ਆਦਮੀ, ਬਰਫ਼ ਲਿਤਾੜੇ ਰੁੱਖ।
ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਚੇਰ ਨੂੰ, ਆਸ਼ਿਕ ਨਾ ਲੱਗੇ ਭੁੱਖ।
ਸਾਹਿਬਾਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਜੱਗ ਨਾ ਰਹਿਣੀ ਲੁੱਕ। 42 ।

ਲੈ ਚਲ ਦਾਨਾਬਾਦ ਨੂੰ, ਜਾਨ ਲੁਕਾਵੇ ਮੁੱਖ।
ਜੰਡ ਦੇ ਹੇਠ ਜੱਟਾ ! ਸੌ ਰਹਿਓ, ਉਠ, ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲ।
'ਬੱਕੀ' ਤੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉੱਠ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਇਤਬਾਰ।
ਨਾਰਦ ਛੱਡ ਕੇ ਉੱਠ ਗਿਆ, ਤੇਰਾ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮਾਂ ਦਾ ਯਾਰ।
ਮਾਰਨ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਆ ਗਿਆ, ਜੈਦਾ ਕਰਦਾ ਨਾ ਸੀ ਇਤਬਾਰ। 43

ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਨਾ ਕੋਈ ਦੀਹਦਾ ਸੁਰਮਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਪੁਰ ਵਾਰ ਕਰੇ।
ਮਾਰ ਕੋਹਾਂ ਤੇਰੇ ਜਿੰਨੇ ਨੇ ਪਾਸ, ਤੇਰੇ ਵੀਰ ਖੜੇ !
ਭਟ ਕੁ ਝੂਟਾ ਜੰਡ ਹੇਠ ਲੈਣ ਦੇ, ਖੁੜ ਜਿਹੜੀ ਰੱਬ ਕਰੇ।
ਅੱਜ ਦੀ ਘੜੀ ਸੌ ਲੈਣ ਦੇ, ਦੂਜੀ ਘੜੀ ਵੜਾਂ ਦਾਨਾਬਾਦ। 44 ।

ਜੰਡ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜੱਟਾ ਸੌ ਰਹਿਓ, ਲਾਲ ਦੁਸ਼ਾਲਾ ਤਾਣ।
ਵਹੀ ਚਲਾਈਆਂ ਕਾਨੀਆਂ, ਮੌਤ ਨਾ ਦੌਂਦੀ ਜਾਣ।
ਮੱਥੇ ਵਿੱਚ ਕਲਜੋਗਣਾਂ, ਫ਼ਤਹਿ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਣ।
ਲਿਖੀਆਂ ਡਾਢੇ ਰੱਬ ਦੀਆਂ, ਮੇਟਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ। 45 ।

ਉਠੀ ਮਿਰਜ਼ਿਆ ਸੁੱਤਿਆ, ਖੱਬੇ ਆਏ ਅਸਵਾਰ।
ਹੱਥੀਂ ਤੇਗਾਂ ਰੰਗਲੀਆਂ, ਕਰਦੇ ਮਾਰੇ ਮਾਰ।
ਮੇਰੇ ਬਾਬਲ ਵਰਗੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ, ਵੀਰ ਮੇਰੇ ਅਵਸਾਰ।
ਕੀ ਦੁੰਡਾਉ ਅਸਾਂ ਦੇ, ਕੀ ਕੋਈ ਮੀਰ-ਸ਼ਿਕਾਰ?
ਜੰਡ ਦੇ ਜੰਡੁਰਿਆ ! ਤੂੰ ਹੀ ਕਰੀ ਨਿਆਉਂ।
ਹੋਵੇਂ ਦੂਣਾ ਫਲੋਂ ਚੌਗੁਣਾ, ਤੇਰੀ ਮਹਿੰਦੀ ਮਾਣੇ ਛਾਉਂ। 46 ।

ਮੁੱਠੀਆਂ ਭਰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਯਾਰ ਨੂੰ, ਜਾਰੀਏ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ।
ਪੁਰ ਨਾ ਅਪੜੀ ਰੰਨ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਮੇਰੀ ਵਿਚਾਲਿਓਂ ਟੁੱਟੀ ਲਾਂ।
ਜੇ ਨਾ ਸੀ ਤੋੜ ਨਿਭਾਉਣੀ, ਤੇਰੀ ਕਾਹਨੂੰ ਪਕੜੀ ਬਾਂਹ।
ਬਚਾਅ ਕਰੋਂਦੇ ਆਸ਼ਿਕਾ, ਨਾ ਅੱਗੇ ਮਿਲਣਾ ਤੈਨੂੰ ਥਾਂ। 47 ।

ਅਰਸੋ ਉਤਰੇ ਛੇ ਜਣੇ, ਛੀਏ ਭੈਣ ਭਰਾ।

'ਦੁਲਦਲ' ਲਈ ਸ਼ਾਹ ਅਲੀ ਨੇ, ਪਾਈ ਕਾਅਬੇ ਦੀ ਰਾਹ।

ਇਕ ਲਿਆ ਗੁੱਗੇ ਚੰਹਾਨ ਨੇ, ਬਾਗੜਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਢਾਹ।

ਨੀਲਾ ਲਿਆ ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਨੇ, ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਛੁਡਾ। 48।

ਗਰਾੜਾ ਜੈਮਲ ਫੱਤੇ ਸੰਦਲ, ਬੇਟੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਵਿਆਹ।

'ਲੱਖੀ' ਲੈ ਲਈ ਦੁੱਲੇ ਜਵਾਨ ਨੇ, ਮਾਰੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਰਾਹ।

'ਕੱਕੀ' ਘਰ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ, ਚਾਰੇ ਕੁੰਟਾਂ ਲਈਆਂ ਨਿਵਾ।

ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਹੈ 'ਬੱਕੀ', ਚੱਲ ਕੇ ਆਈ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੇ ਪਾਸ। 49।

ਮੂੰਹ ਕਢਿਆਲਾ ਜੱਟ ਨੇ ਦੇ ਲਿਆ, ਪੰਜੇ ਪੀਰ ਮਨਾ।

ਛਿੱਕ ਕੇ ਤੰਗ ਕੱਸਿਆ, ਲਏ ਨੇ ਸ਼ਗਨ ਮਨਾ।

ਸਿਰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਵੱਢ ਕੇ, ਦੇਵਾਂ ਜੰਡ ਚੜ੍ਹਾ।

ਬੱਕੀ ਬੇਲ ਪਰ ਬਹਿ ਕੇ, 'ਬੱਕੀ' ਨੂੰ ਲਾਜ ਨਾ ਲਾ। 50।

ਸ਼ੇਰ ਵ ਕਲਿਆਰ ਭੌਕਦੇ, ਵੇਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੂੰ।

ਜਿਉਂ ਮੱਕਾ ਲੱਭਾ ਹਾਜੀਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਭਾ ਤੂੰ।

ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਆ ਲੱਗੇ, ਜਿਉਂ ਫੱਟਾਂ ਉੱਤੇ ਲੂਣ।

ਤੇਗਾਂ ਮਾਰ ਉਡਾਉਣਗੇ, ਜਿਉਂ ਪੋਜਾ ਪਿੰਜਦਾ ਰੂੰ। 51।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਆਖੇ ਕੋਈ ਨਾ ਦੀਹਦਾ ਸੁਰਮਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥ ਕਰੇ।

ਕਟਕ ਭਿੜਾ ਦਿਆਂ ਟੱਕਰੀਂ, ਮੈਥੋਂ ਭੀ ਰਾਠ ਡਰੇ।

ਵਲ ਵਲ ਵੱਢ ਦੇਉਂ ਸੁਰਮੇਂ, ਜਿਉਂ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਪੈਣ ਗੜ੍ਹੇ।

ਸਿਰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਵੱਢ ਕੇ, ਸੁੱਟਾਂਗਾ ਵਿੱਚ ਰੜ੍ਹੇ। 52।

ਇਹ ਥਾਂ ਵਕਤ ਢਲਦਾ, ਜਿਉਂ ਸੁਬਹ ਸੇ ਹੋਇ ਸ਼ਾਮ।

ਧਰਤੀ ਤਾਂਬਾ ਹੋ ਗਈ, ਸਿਆਹੀ ਫੜੀ ਅਸਮਾਨ।

ਘਰ ਬਿਗਾਨੇ ਮਾਰ ਕੇ, ਸੌ ਰਿਹਾ ਵਿੱਚ ਮੈਦਾਨ।

ਤੇਰੇ ਸਿਰ ਸਾਂਗਾਂ ਵਜਦੀਆਂ, ਜਿਉਂ ਲੋਹੇ ਪੜੇ ਧੰਗਾਨ।

ਚੰਧੜ ਢੁਕੇ ਜੰਨ ਬਣ ਕੇ, ਮਾਰੇ ਤੈਨੂੰ ਬਾਝ ਨਾ ਜਾਣ।

ਛੋੜ ਬੱਕੀਚੱਲੀਏ ਦਾਨਾਬਾਦ, ਕਿਉਂ ਪਿਐ ਵਿੱਚ ਮੈਦਾਨ?

ਮੇਰੇ ਮਿਰਜੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਪਈਆਂ ਭਾਜੜਾ, ਅੰਬਰ ਕੋਈ ਨਾ ਪੈਂਦੀ ਠੱਲ।
ਰਾਣੀ ਮਹਿਲੀਂ ਤ੍ਰਿੰਵਣੀ, ਟੁਰ ਪਈ ਮਿਰਜੇ ਦੀ ਗੱਲ। 53 ।

ਮੈਂ ਬੈਠਾਂ ਵਿੱਚ ਕਚਹਿਰੀਆਂ, ਰਾਜੇ ਹੁੰਦੇ ਮੇਰੀ ਵੱਲ।
ਮਾਰਾਂ ਰਾਹ ਲਾਹੌਰ ਦਾ, ਸ਼ਹਿਰੀਂ ਘੱਤਾਂ ਹਲਚਲ।
ਚਾਰ ਕੁੰਨਾਂ ਲੁਟ ਲਈਆਂ, ਸਾਂਗਾਂ ਨਾਲ ਉੱਥਲ।
ਮਰਨਾ ਤੇ ਜੱਗ ਛੱਡਣਾ, ਮੇਰੀ ਜੱਗ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਜਾਇ ਗੱਲ। 54 ।

ਚੰਧੜ ਸਿਆਲ ਚੜ੍ਹ ਪਏ, ਰਾਹੀਂ ਘੱਤ ਵਹੀਰ।
ਫੌਜਾਂ ਘਰਾ ਘੱਤਿਆ, ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਤਦਬੀਰ।
ਕੜ ਕੜ ਚਲਣ ਗੋਲੀਆਂ, ਮਿਰਜੇ ਨੂੰ ਪੈਂਦੇ ਬਹੁਤੇ ਤੀਰ।
ਉਹ ਸੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਗਦਾ, ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਰੀਰ। 55 ।

ਵੇਖ ਜੰਡੂਰੇ ਦੀ ਛੱਤਰੀ, ਸਿਰ ਪਰ ਬੋਲੇ ਕਾਂ।
ਟਾਂਗੂ ਵੱਜੇ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ਦੇ, ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਦੋਂਦੇ ਜਾਣ।
ਚੰਧੜ ਸਿਆਲ ਮਾਰਨਗੇ, ਤੇ ਸੂਰਮੇ ਜਵਾਨ।
ਉਠੀ ਵੇ ਮਿਰਜਿਆ ਸੁੱਤਿਆ, ਕਿਉਂ ਪਿਆ ਬੜੇ ਗੁਮਾਨ ?
ਘੋੜੀ ਆਉਂਦੀ ਵੀਰ ਸ਼ਮੀਰ ਦੀ, ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਬੜੇ ਤਾਣ।
ਸੁੱਤਾ ਏਂ ਤੂੰ ਉੱਠ ਖੜ, ਜੇ ਰੱਬ ਰੱਖੇ ਸਿਦਕ ਈਮਾਨ। 56 ।

ਮਿਰਜੇ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖਿਆ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਵੀਰ ਸ਼ਮੀਰ।
ਤੇ ਮਿਰਜੇ ਨੇ ਗੋਸ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ, ਕਰੜੇ ਨੁੱਕੇ ਦਾ ਤੀਰ।
ਕਰ ਬਿਸਮਿੱਲਾਹ ਮਾਰਿਆ, ਭੌਂਦਾ ਵਾਂਗ ਭੰਬੀਰ।
ਘੋੜੀ ਉੱਤੋਂ ਲਾਹ ਲਿਆ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਵੀਰ ਸ਼ਮੀਰ। 57 ।

ਅੱਗੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਬੋਲਦੀ, ਮੰਨ ਮਿਰਜਿਆ ! ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ।
ਛੇੜ ਬੱਕੀ ਨੂੰ ਤੂੰ ਰਾਹ ਖਰਲਾਂ ਦੇ, ਲੈ ਚੱਲ ਦਾਨਾਬਾਦ।
ਸਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ ਆਦਮ-ਖਾਣੀਆਂ, ਨਿੱਤ ਰੋਕ ਲੈਂਦੀਆਂ ਰਾਹ।
ਜੇ ਤੂੰ ਮਿਰਜਾ ਸੂਰਮਾ ! ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਓੜ ਨਿਭਾਹ। 58 ।

ਮਿਰਜੇ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਗੁਮਾਨ ਸੀ, ਫਿਰ ਸੌ ਗਿਆ ਜੰਡੂਰੇ ਦੇ ਪਾਸ।

ਮੈਂ ਵਲ ਵਲ ਵੱਢ ਦਿਆਂਗਾ ਸੂਰਮੇ, ਦੇਉਂ ਪੂਰ ਖਪਾ।
ਮੈਨੂੰ ਝੱਟ ਕੁ ਠੋਕਾ ਲਾ ਲੈਣ ਦੇ, ਸੁੱਤੇ ਨੂੰ ਨਾ ਜਗਾ।
ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਚਲਾਂਗੇ, ਤੈਨੂੰ ਲੈ ਚਲਾਂ ਦਾਨਾਬਾਦ। 59।

ਹੋਣੀ ਮਿਰਜੇ ਤੇ ਕੁੱਦ ਪਈ, ਰਲੀ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ।
ਛੁੱਟੀ ਕਾਨੀ ਗ਼ਜ਼ਬ ਦੀ, ਲੈ ਗਈ ਮਿਰਜੇ ਨੂੰ ਨਾਲ।
ਰੂਹ ਮਿਰਜੇ ਦੀ ਨਿਕਲ ਗਈ, ਲੱਗੀ ਜੰਡੂਰੇ ਨਾਲ।
ਮੰਦਾ ਕੀਤਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੂੰ, ਰਲ ਗਈ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। 60।

ਕਾਨੀ ਘੜੀ ਕੱਮਗਰਾਂ, ਫਲ ਕਿਸੇ ਉਸਤਾਕਾਰ।
ਧੋਖੇ ਮਾਰੀ ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਨਾ ਆਰ ਨਾ ਪਾਰ।
ਖਿੱਚ ਕੇ ਕੱਢੀ ਮਿਰਜੇ ਜਵਾਨ ਨੇ, ਕਰ ਗਈ ਮਿਰਜੇ ਨੂੰ ਪਾਰ। 61।

ਅੱਗੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਬੋਲਦੀ, ਮਿਰਜਿਆ ! ਮੰਨ ਮੇਰੀ ਅਰਜ਼ਾ।
ਹੋਣੀ ਵਰਤੀ ਪੈਗ਼ੰਬਰਾਂ, ਹੋਣੀ ਮਿਰਜੇ ਤੇ ਗਈ ਆ।
ਬੇਟੇ ਸ਼ਾਹ ਅਲੀ ਦੇ, ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ ਭਰਾ।
ਲੜਦੇ ਨਾਲ ਯਜ਼ੀਦੀਆਂ, ਦਿੱਤੇ ਪੂਰ ਖਪਾ।
ਦਰ ਵਿੱਚ ਰੋਂਦੀ ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ, ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਆਏ ਮੇਰੇ ਪਾਹ।
ਮਿਰਜਿਆ ! ਐਡ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਮਰ ਗਏ, ਤੂੰ ਕਿਹਦਾ ਪਾਣੀਹਾਰ ?
ਇੱਕ ਅਰਜ਼ ਮੇਰੀ ਮੰਨ ਲੈ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਲੈ ਚੱਲ ਨਾਲ। 62।

ਮੰਦਾ ਕੀਤਾ ਸੁਣ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਮੇਰਾ ਤਰਕਸ਼ ਟੰਗਿਆ ਜੰਡ।
ਤਿੰਨ ਸੌ ਕਾਨੀ ਮਿਰਜੇ ਜਵਾਨ ਦੀ, ਦੌਦਾ ਸਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ।
ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਦਾ ਵੀਰ ਸ਼ਮੀਰ ਦੇ, ਦੂਜੀ ਕੁੱਲੇ ਦੇ ਤੰਗ।
ਤੀਜੀ ਮਾਰਾਂ ਜੋੜ ਕੇ, ਜਿਹਦੀ ਹੈਂ ਤੂੰ ਮੰਗ।
ਸਿਰ ਤੋਂ ਮੁੰਡਾਸਾ ਉੱਡ ਗਿਆ, ਗਲ ਵਿੱਚ ਪਈ ਝੰਡ।
ਬਾਝ ਭਰਾਵਾਂ ਜੱਟ ਮਾਰਿਆ, ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਰਜੇ ਦੇ ਸੰਗ। 63।

ਪੀਲੂ ਪੁਛੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ, ਕੈ ਵੱਲ ਗਿਆ ਜਹਾਨ।
ਬਹਿ ਬਹਿ ਗਈਆਂ ਮਜ਼ਲਿਸਾਂ, ਲੱਗ ਲੱਗ ਗਏ ਦੀਵਾਨ।
ਮਿਰਜਾ ਮਾਰਿਆ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ਦਾ, ਕੁਝ ਮਾਰਿਆ ਉਹਨੂੰ ਗੁਮਾਨ।

ਵਿੱਚ ਕਬਰਾਂ ਦੇ ਖੱਪ ਗਿਆ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੋਹਣਾ ਜਵਾਨ।
ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਜੋੜਿਆ।
ਪੀਲੁ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ, ਜਿਹਨੂੰ ਜਾਣੇ ਕੁਲ ਜਹਾਨ। 64।

ਅਰਥਾਵਲੀ ਤੇ ਸੰਕੇਤਵਾਲੀ

ਬੰਦ ਨੰ : ਸ਼ਬਦ-ਅਰਥ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1 ਡੂੰਮ-ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਨੀਚ ਜਾਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਅਨੰਨ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਏਸੇ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇ ਸੀ। ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਤ ਰਬਾਬੀ ਵੀ ਡੂੰਮ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਤਦਬੀਰ-ਯੋਜਨਾ, ਤਜਵੰ ਯਤਨ, ਉਪਾਅ। ਛੈਲ-ਖੁਬਸੂਰਤ, ਬਾਂਕਾ। ਏਥੇ ਸੰਗਿਆ ਸੁੰਦਰ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਤੋਂ ਰੀਸਕਾਰ-ਰੀਸ ਕਰਨਾ।
- 2 ਕਰੜੇ- ਕਠੋਰ, ਅੱਖੇ, ਮੁਸ਼ਕਲ। ਰੂਪ- ਸਕਲ, ਸੂਰਤ, ਖੁਬਸੂਰਤੀ।
ਖਰਲ- ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਜਾਤ ਜੋ ਝੰਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਿ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਇੱਕ ਗੋਤ ਹੈ।
- 5 ਵਣਜ- ਵਪਾਰ, ਲੈਣ ਦੇਣ। ਪਿੜ- ਅਖਾੜਾ, ਬਾਜ਼ੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਥਾਨ।
- 6 ਸੁੰਨੀ- ਖਾਲੀ।
- 8 ਕੋਹ- ਪੁਰਾਣੀ ਮਿਣਤੀ ਅਨੁਸਾਰ 4000 ਗਜ਼ ਦੀ ਲੰਬਾਈ।
- 9 ਗਜ਼ਬ- ਕ੍ਰੋਧ, ਗੁੱਗਸਾ, ਆਫਤ, ਅਸਚਰਜ। ਨਿਉਂਦੇ ਖਾਣ ਤੇ ਜਾ- ਭਾਵ ਨਿਉਂ ਖਾਣ ਜਾ ਕੇ ਤਾਂ ਵੇਖੀ ਕਿ ਤੇਰੇ ਕੀ ਭਾਅ ਬਣਦੀ ਹੈ।
- 11 ਸਿਆਲ- ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਜਾਤ ਜੋ ਜ਼ਿਲੇ ਝੰਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਹੀਰ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ।
ਸਾਹੇ ਦੀ ਪਾ- ਵਿਆਹ ਦੀ ਖਬਰ।
- 12 ਛਹਤੀ- ਟੈਪਲ ਨੇ "ਛਹਤੀ" ਨੂੰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਭੈਣ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਹਾਣੀ ਸੁਨਾਣ ਵਾਲਾ ਮਰਾਸੀ ਏਥੇ ਹੀਰ ਦੀ ਨਣਾਨ ਸਹਿਤੀ ਨਾਲ ਖਲਤ ਮ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਠੀਕ ਨਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਸੰਡੇ ਬਾਰ- ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਜੋ ਸਾਂਡਿਲਯ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ।
- 13 ਹੇੜ- ਰੁਕਾਵਟ। ਕਾਜ- ਵਿਆਹ।
- 15 ਪੱਤਰ- ਚਿੱਠੀ, ਖੱਤ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਤਾੜ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲਿ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਲਈ ਪੱਤਰ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ।
- 16 ਛੀਕ- ਛਿੱਕ, ਨਿਸ਼। ਖੇੜੇ- ਹੀਰ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਘਰ। ਭਾਫ ਜਿਵੇਂ ਖੇੜੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਵਿਆ ਚਲੇ ਸਨ, ਉੱਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਵੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਚਲਿਆ ਹੈ।

ਭੱਠ- ਉਹ ਬਰਤਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰੇਤਾ ਆਦਿ ਪਾ ਕੇ ਅੰਨ ਭੁੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭੁੰਨਣ ਦੀ ਕੜਾਹੀ। ਖੁਰੀ- ਜੋੜੇ ਦੀ ਅੱਡੀ ਹੇਠ ਲੱਗੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਤਨਾਲ, ਖੁਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ। ਏਥੇ ਖੁਰੀ ਦਾ ਭਾਵ ਥੋਥੀ ਹੈ। ਦਾਨਿਸ਼ਮੰਦ- ਅਕਲਮੰਦ, ਗਿਆਨਵਾਨ। ਪੱਤ- ਇੱਜਤ, ਮਾਨ, ਵਡਿਆਈ। ਝੁਰੇ- ਪਛੁਤਾਵੇ। ਬੁਧਿ- ਅਕਲ।

ਮੂਸਾ- ਇਸਰਾਈਲ ਵੰਸ਼ੀ ਇਮਰਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ 1571 ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਮਿਸਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ਰਾਉਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਸਰਾਈਲ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਇੱਕ ਸੰਦੂਕ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਿਸਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਜੋ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਇਸ ਬਾਲਕ ਤੇ ਪਈ। ਉਸ ਨੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ, ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਾਲਤੂ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਬਰਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਾਸ਼ਾਹ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਖਿੱਚਿਆ। ਨਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਕੱਢਣ ਨਾਲ ਨਾਂ ਮੂਸਾ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਜਵਾਨ ਹੋਏ ਤਾਂ ਇਕ ਮਿਸਰੀ ਜੋ ਯਹੂਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅਰਬ ਜਾ ਵੜੇ। ਉਥੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਐਬ ਦੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਚਰਾਈਆਂ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸਫ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਬਾਈਬਲ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੂਸਾ ਨੂੰ ਖੁਦਾ ਵੱਲੋਂ ਹੁਕਮ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤੂਰ (Sinai) ਪਹਾੜ ਤੇ ਖੁਦਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਏਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਖੁਦਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਲੋਟਾਂ ਮੂਸਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਵੇਰ ਚਾਲ੍ਹੀ ਦਿਨ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਬਿਨਾਂ ਤੂਰ ਤੇ ਮੂਸਾ ਖੁਦਾ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਯਹੂਦੀ 40 ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਤੌਰੇਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਪੈਗੰਬਰ ਹੈ। ਬਾਈਬਲ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾ ਦੇ ਦਸ ਹੁਕਮ ਜੋ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੂਸਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ :-

(ੳ) “ਮੇਰੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇਰੇ ਤਾਂਈ ਦੂਜਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। (ਅ) ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨਾ ਕਰੀ। (ੲ) ਖੁਦਾ ਦਾ ਨਾਮ ਅਕਾਰਨ ਨਾ ਲਈ। (ਸ) ਛਨਿੱਛਰ ਦਾ ਦਿਨ ਪਵਿੱਤਰ ਜਾਣ ਕੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਿਨ ਦੁਨੀਆਂ ਰਚਕੇ ਮੈਂ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। (ਹ) ਮਾਂ ਪਿਉ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰੀ। (ਕ) ਖੂਨ ਨਾ ਕਰੀ। (ਖ) ਯਾਰੀ ਨਾ ਕਰੀ। (ਗ) ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰੀ। (ਘ) ਗਵਾਂਢੀ ਤੇ ਝੂਠੀ ਗਵਾਹੀ ਨਾ ਦੇਵੀ। (ਙ) ਗਵਾਂਢੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਲਾਲ ਚ ਨਾ ਕਰੀ। ਫਿਰਉਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਮਿਸਰ ਗਏ ਪਰ ਉਹ ਉੱਲਟਾ ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਮੱਤ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਨਆਨ (ਵਰਤਮਾਨ ਫੇਲਸਤੀਨ) ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਫਿਰਉਨ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਨੀਲ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਡੁੱਬ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਚੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੁ

- 1451 ਪ੍ਰ. ਈ. ਹੋਈ। ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ-ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਟੀ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮੱਕੇ ਵਿੱਚ 606 ਈ. ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੇਹਾਂਤ ਮਦੀਨੇ ਵਿੱਚ 632 ਈ : ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਬੇਟੇ ਹਸਨ ਤੇ ਹੁਸੈਨ ਕਰਬਲਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕੀਤਾ ਸੀ ਖ਼ਾਕ- ਮਿੱਟੀ।
- 21 ਵਾਰ- ਇੱਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਾ ਜੱਸ ਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਭਾਵ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।
- 25 ਕਾਂਵਣ- ਹਲਟ ਦੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਥੰਮੀਆਂ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਲੰਮਾਂ ਸ਼ਤੀਰ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਤੀਰ (ਹਲਟ ਦਾ ਧੁਰਾ) ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੱਠ- ਖੂਹ, ਖਰਾਸ, ਚਰਖਾ ਆਦਿ ਦਾ ਧੁਰਾ। ਪਲਾਣਾ- ਘੋੜੇ, ਉਠ ਆਦਿ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਕਸੀ ਹੋਈ ਕਾਠੀ ਜਾਂ ਗੱਦੀ।
- 27 ਪੱਤੀਆਂ- ਚਿੱਠੀ।
- 28 ਸੁੰਮ- ਖੁਰ। ਧਰੀਨ- ਵੱਡਾ ਨਗਾਰਾ। ਦੁਮ- ਪੂਛ।
- 30 ਸਬਜ਼- ਹਰੀ। ਦਹਿਨੇ ਵੰਨੀ- ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ।
- 33 ਚੀਰਾ- ਧਾਰੀਦਾਰ ਜਾਂ ਲਾਲ ਪਗੜੀ। ਚੀਰ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ- ਭਾਵ ਹੱਥ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ (ਜ਼ਖਮੀ ਕਰਕੇ) ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ।
- 34 ਜੇ ਸਿਰ ਹੈਰੀ ਪੱਗ- ਭਾਵ ਜੇ ਤੂੰ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਹੈ।
- 35 ਪਵਾਰ- ਯਮਲੋਕ। ਇੱਥੇ ਭਾਵ ਦੂਰ ਜਾਂ ਵਾਂਢੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।
- 36 ਬੇਲ- ਧੜ, ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਮਰ ਤੀਕ ਸਰੀਰ ਦਾ ਭਾਗ।
- 37 ਟੈਰਕੀ- ਟੱਟ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ : ਟਟਵਾਨੀ। ਏਥੇ ਭਾਵ ਛੋਟੇ ਕੱਦ ਦੀ ਘੋੜੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਚੌਖਟਾ- ਪਿੰਜਰ, ਸਰੀਰ। ਕੰਗਰੋੜ- ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ। ਏਥੇ ਭਾਵ ਲੱਕ ਤੋਂ ਹੈ। ਮੁਰਾਤਿਬ ਖੋਰ- ਨਿਹਾਰੀਆਂ (ਨਜ਼ਰ) ਖਾਣ ਵਾਲੇ।
- 38 ਟੈਰ- ਘੋੜੀ। ਝੋਰਾ- ਪਛਤਾਵਾ। ਚਿਤ- ਮਨ। ਡੋਗਰ- ਇੱਕ ਜਾਤੀ ਜੋ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮੱਝਾਂ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਖੱਤਿਆਂ- ਪੈਲੀਆਂ।
- 40 ਟੰਮਕ- ਛੋਟਾ ਨਗਾਰਾ। ਬਟੂਵਾ- ਬੈਲਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖਾਣ ਲਈ ਗਰੀ, ਛੁਹਾਰੇ ਆਦਿ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਮੇਲ- ਗਲ ਦਾ ਹਾਰ।
- 41 ਪਾਖਰ- ਘੋੜੇ, ਹਾਥੀ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜੰਜੀਰਦਾਰ ਲੋਹੇ ਦਾ ਝੁੱਲ, ਜੋ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- 42 ਨਾਰਦ- ਇੱਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜਿਸ ਨੇ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਕਈ ਮੰਤਰ ਰਚੇ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਨ੍ਹ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਦੇ ਮਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਸ਼ਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਥਾ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਦਸਦੇ

ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਕੰਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੋਣਾ ਦਸਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੰਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੇ ਬਾਲਕ ਤੋਂ ਤੇਰਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕੰਸ ਨੇ ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਬਾਲਕ ਮਾਰੇ। ਨਾਰਦ ਦੀ ਬਾਬਤ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਏਧਰ ਓਧਰ ਦੀਆਂ ਲੂਣੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਝੱਗੜੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ ਚੁਗਲ ਅਤੇ ਫਸਾਦੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਨਾਰਦ ਕਹਿਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

43 ਵਾਰ- ਹਮਲਾ।

45 ਕਲਜੋਗਣਾਂ- ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ ਜੋ ਕਲਾ ਵਰਤਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਲਹੂ ਪੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਪੀਣ ਲਈ ਖੱਪਰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਮਨੋਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਦੁਰਗਾ ਦੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਨੋਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਜੋਗਣਾ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਏਥੇ ਭਾਵੀ ਮੰਤ ਵਜੋਂ ਪੀਲੂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

48 ਦੁਲਦੁਲ- ਇਕ ਖੱਚਰ ਜੋ ਮਿਸਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਹ ਸਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਖੱਚਰ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸ਼ਾਹ ਅਲੀ- ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਤੇ ਦਾਮਾਦ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਚੌਥੇ ਖਲੀਫਾ। ਕਾਅਬਾ- ਅਰਬ ਦੇ ਮੱਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਮੰਦਰ ਜੋ ਇਸਲਾਮੀ ਕਿਤਾਬ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਆਦਮ ਨੇ ਬਣਾਇਆ। ਨੂਹ ਵਾਲੇ ਤੂਫਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮੁੜ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਉਸਾਰਿਆ। ਫਿਰ ਕਈ ਵੇਰ ਡਿੱਗਾ ਅਤੇ ਬਣਿਆ। ਇੱਕ ਵੇਰ ਮੁਹੰਮਤ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਬੁੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ। ਸੰਨ 1040 ਵਿੱਚ ਰੂਮ ਦੇ ਉਸਮਾਨੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ 'ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਰਾਦ ਚੌਥੇ' ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ, ਜੋ ਹੁਣ ਤੀਕ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖਾਸ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਵ ਵੱਲ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ 5 ਫੁੱਟ ਤਉਚਾ 'ਸੰਗੋ ਅਸਵਦ' (ਕਾਲਾ ਪੱਥਰ) ਜੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਾਜੀ ਚੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਦੱਖਣ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪੱਥਰ ਤੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ 'ਰੁਕਨੁਲਯਮਾਨ' ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਯਾਤਰੀ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਛੂੰਹਦੇ ਹਨ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਪਾਸ ਮੰਦਰ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਇੱਕ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਾਲਾ ਗਹਿਰਾ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਇਸਮਾਈਲ ਸਮੇਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਾਅਬੇ ਦਾ ਮੰਦਰ ਸਿਆਹ ਰੇਸ਼ਮੀ ਗਿਲਾਫ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਗੁੱਗਾ ਚੌਹਾਨ- ਇੱਕ ਚੌਹਾਨ ਰਾਜਪੂਤ, ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਬੀਕਾਨੇਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ

ਓਡੇਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਈਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸੱਪ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ। ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਕਬਰ ਤੈਹਰ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਲੋਕ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਵਾਛਲ ਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਪੂਤ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਸੰਤਾਨ ਲਈ ਗੁੱਗਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੁੱਗੋ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਗੁੱਗੋ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਨਾ ਸਿਰਿਯਾਲ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਜਵਾਦਿਯਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਹੋ ਕੇ ਲੜਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਪੀਰ ਜਾਂ ਗੁੱਗਾ ਪੀਰ ਕਰਕੇ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੇਲਾ ਛਪਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਾਲ ਭਾਦੋਂ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਬਾਗੜ- ਜੋਧਪੁਰ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ਮਾਰਵਾੜ ਦੀ ਭੂਮੀ। ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ- ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸਲਵਾਨ ਤੇ ਰਾਣੀ ਲੂਣਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸਿਰਕਪ ਦੀ ਧੀ ਕੋਕਲਾਂ ਵਿਆਹੀ ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਵਿਭਚਾਰਨ ਤੇ ਆਚਰਨਹੀਣ ਹੋ ਗਈ। ਰਸਾਲੂ ਨੇ ਕੋਕਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਰਾਜਾ ਹੋਡੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ। ਰਾਣੀ ਕੋਕਲਾਂ ਵੀ ਮਹੱਲ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਮਰ ਗਈ। ਰਸਾਲੂ ਕੋਲ 'ਨੀਲਾ' ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘੋੜਾ ਸੀ।

- 49 ਗਰਾੜਾ- ਡੱਬ-ਖੜੱਬਾ। ਜੈਮਲ ਫੱਤਾ- ਭਾਵ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। 1567-68 ਈ. ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਅਕਸਰ ਨੇ ਚਿਤੌੜ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਰਾਣਾ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜਪੂਤੀ ਆਨ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਡੋਲਾ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇੰਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਕਸਰ ਨਾਲ ਦਸਤ-ਪੰਜਾ ਲਿਆ। ਦੁੱਲਾ-ਭੱਟੀ— ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਜੋ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਕੋਹ ਦੂਰ ਪਿੰਡੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ, ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਪਾਸ 'ਲੱਖੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘੋੜੀ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ- ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸੀ ਪਰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ, ਸੁਲਤਾਨ, ਨਿਗਾਹੀਆਂ ਪੀਰ, ਰੋਹੀਆਂ ਵਾਲਾ ਆਦਿ ਉਪਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਸ ਇੱਕ 'ਕੱਕੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘੋੜੀ ਸੀ। ਕੁੰਟਾਂ- ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ।

50 ਬੇਲ- ਧੜ।

- 51 ਮੱਕਾ- ਅਰਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ, ਜਿੱਥੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਏਥੇ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਧਰਮ ਮੰਦਰ 'ਕਾਅਬਾ' ਹੈ। ਇਹ ਜੱਦਹ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਲਗਪਗ ਸੱਠ ਸੱਤਰ ਮੀਲ ਪਥਰੀਲੀ ਅਤੇ ਰੇਤਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮਿਸ਼ਕਾਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ

“ਮੱਕਾ ਆਦਮੀ” ਨੇ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਤੂ ਖੁਦਾ ਨੇ ਪਵਿੱਤਰ ਥਾਪਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਉੱਮਤ ਏਥੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਕਿਤ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਗਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਖੀ ਹੋਵੇਗੀ।”

- 52 ਕਟਕ- ਫੌਜ, ਸੈਨਾ। ਰਾਠ- ਸਰਦਾਰ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਏ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਜਾਤੀ, ਜੋ ਮਿੰਟਗੁੰਮਰੀ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜੱਟ ਜਾਤੀ। ਰੜੇ- ਮੈਦਾਨ।
- 53 ਸਾਂਗਾ- ਬਰਛੀਆਂ।
- 56 ਟਾਂਗੂ- ਢੋਲ। ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ- ਮੌਤ ਦਾ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ। ਸੰਗਿਆ ਯਮਦੂਤ, ਅਜਰਾਈਲ ਤੋਂ ਹੈ।
- 57 ਗੋਜ਼ੇ- ਕਮਾਨ ਦਾ ਸਿਰਾ। ਬਿਸਮਿੱਲਾਹ- ਅੱਲਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ। ਭੰਬੀਰ- ਭਾਵ ਭੰਬੀਰੀ ਵਾਂਗ।
- 60 ਕਾਨੀ- ਤੀਰ।
- 61 ਕਮਗਰਾਂ- ਕਮਾਨ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲੇ। ਫਲ- ਤੀਰ ਜਾਂ ਨੇਜ਼ੇ ਦਾ ਮੂੰਹ।
- 62 ਹਸਨ- ਖਲੀਫ਼ਾ ਅਲੀ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਮਾਹਿਬ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਬੇਟਾ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ 1 ਮਾਰਚ, 625 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਬਾਪ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ, ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਵਾਂ ਖਲੀਫ਼ਾ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਇਸਤਰੀ 'ਜ਼ਿਆਦਹ' ਨੇ ਯਜ਼ੀਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾਂ ਨਾਲ ਹਸਨ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ 17 ਮਾਰਚ, 669 ਈ. ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।
- ਹੁਸੈਨ- ਹਸਨ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਜੋ 626 ਈ. ਵਿੱਚ ਮਦੀਨੇ ਵਿੱਚ ਜਨਮਿਆ ਅਤੇ ਕਰਬਲਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (ਜੋ ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਸੱਠ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ) ਸੱਤਵੇਂ ਖਲੀਫ਼ੇ ਯਜ਼ੀਦ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ 'ਸਿਮਰਾ' ਹੱਥੋਂ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਿਆਸਾ ਰੱਖ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਯਜ਼ੀਦ- ਅਮੀਰ ਮੁਆਵੀਆਂ ਦਾ ਬੇਟਾ, ਜਾਬਰ ਚਰਿੱਤਰਹੀਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ 72 ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਜਰਨੈਲ ਮਿਸਰ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਹਸਨ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਕਰਬਲਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਤਸ ਤ੍ਰਿਹਾਇਆ ਰੱਖ ਕੇ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।
- 63 ਤਰਕਸ਼- ਭੱਥਾ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕ੍ਰਿਤ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ

ਓੜਕ ਹੋਸੀ ਓਹੋ ਕੁਝ, ਜੇ ਭਾਵੀ ਕਰਤਾਰ
ਓਹ ਕਲਮ ਵੁੜੀ ਕਿਸ ਫੇਰਨੀ, ਜੇ ਲਿਖੀ ਆਪ ਜੱਬਾਰ।
ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਸਨ ਤਦਬੀਰ ਨੂੰ, ਜਾਂ ਚਸਮਾਂ ਹੋਸਨ ਚਾਰ।
ਨੈਂ ਵੰਜ ਨਾ ਨਾਉਕਾ ਵੰਜਨ ਗੁਜ਼ਰ ਦੁਬਾਰ।
ਉਥੇ ਡਿਠਾ ਪਾਸ ਖਲੋਤਿਆਂ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ।
ਜੀ ਇਸ਼ਕ ਭਲੇਰਾ ਪਾਤਣੀ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਚਾੜ੍ਹੇ ਪਾਰ।
ਭਰ ਭਰ ਬੇੜੇ ਡੋਬਦਾ ਅੱਧਘੜੀ ਵਿਚਘਾਰ।
ਰੱਬਾ ! ਰੱਖੀ ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜੀਓਂ, ਖੂਨੀ ਘੱਤਣ ਮਾਰ।।।

ਸੱਸੀ, ਬਾਈ, ਬੋਬਨਾ ਸਣੇ ਜਲਾਲੀ ਚਾਰ।
ਜ਼ਾਲਮ ਇਸ਼ਕ ਕੀ ਵੱਟਿਆ, ਸੋਹਣੀ, ਹੀਰ ਨੂੰ ਮਾਰ।
ਜੇ ਸਿਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਵਰਤਿਆ ਸੁਣਿਆ ਕੁਲ ਸੰਸਾਰ।
ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਮਿਲਿਆ ਖਾਰੇ ਲਾਹਨੇ ਗਲ ਪਟਕਾਰ।
ਵਤ ਤੇਗਾਂ ਤੀਰਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾਜ ਦਿਤਾ ਪਰਵਾਰ।
ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਭਲਿਆਈਆਂ ਰੋਵਣ ਹਾਈ ਮਾਰ।
ਹਾਫਿਜ਼ ਦਾਦ ਜੁਲੈਖਾਂ ਦੀ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਜਿਉ ਜਾਨੀ ਮਿਲੇ ਦੁਬਾਰ।
ਓਹਦਾ ਕਿੱਸਾ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਦੇ, ਲੋਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ।
ਵਤ ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਗੁਲਾਮ ਕਰ ਯੂਸਫ ਆਣ ਬਜ਼ਾਰ।
ਵਸ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਘੱਤਿਆ ਚੰਦੋਂ ਮਿਲੇ ਹਜ਼ਾਰ।
ਰੰਨਾਂ ਲਿਆਈਆਂ ਸੂਤਰ ਅੱਟੀਆਂ, ਬੁਢੀਆਂ ਤੇ ਮੁਟਿਆਰ।
ਲਿਖਿਆ ਜੇ ਕੁਛ ਆਹਾ ਮਾਲੁ ਜ਼ਰ, ਸੋ ਪਾਇਆ ਬਾਜ਼ਾਰ।
ਵਤ ਘਰੋਂ ਕਜਲੀ ਘੱਤਕੇ ਯਾ ਕੂਬ ਨੂੰ ਸੁਨ ਬਾਜ਼ਾਰ।
ਇਸ ਇਸ਼ਕੇ ਚਾ ਵਿਕਾਯਾ, ਗੱਲ ਰਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ।
ਓਹ ਨਾਲ ਨਬੀਆਂ ਦੇ ਮੋਅਜਜ਼ੇ ਬੇੜੇ ਲੰਘਣ ਪਾਰ।
ਪਰ ਲਿਖ ਨਾ ਸਕਾਂ ਹਾਫਿਜ਼, ਕੀ ਕੁਝ ਕਰਾਂ ਪੁਕਾਰ।

ਹਾਫਜ਼ ਨਾਹੀ ਕੰਮ ਮਿਜਾ ਦਾ, ਜੋ ਕੀਤਾ ਇਸ ਨਾਰ।
ਓਹ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਹੈ, ਤੂੰ ਐਵੇਂ ਘਤ ਨਾ ਮਾਰ। 2।

ਇਸ਼ਕ ਵਹੇ ਚਾ ਚੰਦਲੀ, ਹੋਰ ਨਦੀਆਂ ਨੀਰ ਵਗੰਨ।
ਮੈਂ ਚੰਦਲ ਦੀ ਬਾਲਕੀ, ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਇਸ਼ਕ ਪੀਵੰਨ।
ਘਰ ਖੀਵੇ ਦੇ ਜੰਮੀ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਹੂਰਾਂ ਰਸ਼ਕ ਕਰੰਨ।
ਅਤੇ ਪਰੀਆਂ ਵੇਖ ਲੁੜ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਕੈ ਨਾਰੀ ਫਖਰ ਕਰੰਨ।
ਸਾਹਿਬਾਂ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਦਾ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਧਰਤ ਰੰਗੰਨ।
ਓਹਦੀ ਛਾਤੀ ਦੇ ਦੋ ਵਾਲੀਆਂ ਦੇ ਬੱਤਕਾਂ ਚੋਗ ਚੁਰੰਨ।
ਉਸ ਦਾ ਕੱਦ ਸਕੀਮ ਤਨ, ਵਿਚ ਤਿੱਕਲ ਵੱਟ ਪਵੰਨ।
ਅਤੇ ਨੱਕ ਕੁੰਡੀ ਦਾ ਪਿਪਲਾ, ਜੁਲਫਾਂ ਨਾਲ ਪਲਮੰਨ।
ਬਾਰ ਜੰਗਲ ਦੇ ਪੌਣ ਅਗਲੀ, ਜਿਥੇ ਪਦਮ ਨਾ ਵੰਜਨ।
ਝਾੜੀ ਬੀਜੇ ਅੰਬ ਜੋ, ਜੰਡੋਂ ਅੰਬ ਕਰੰਨ।
ਉਹ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖ ਲਬਾਂ ਦੰਦ ਉਜਲੇ, ਜਿਉਂ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਭਖੰਨ।
ਜਾਂ ਗੱਲ ਕਰੋਂਦੀ ਹੱਸ ਕੇ, ਮੁਖਹੁੰ ਫੁਲ ਝੜੰਨ।
ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਤ੍ਰਿਖੇ ਨੈਣ ਕਟਾਰੀਆਂ, ਦੁੱਸਰ ਘਾਉ ਕਰੰਨ।
ਜਿਉ ਤੇਜੀ ਸੂਰਜ ਸਾਹਮਣੇ, ਲਾਟਾਂ ਨੈਣ ਮਚੰਨ।
ਓਹ ਫਾਰਗ ਸੁਰਮੇ ਕੱਜਲੋਂ, ਐਮੇ ਖੂਨ ਕਰੰਨ।
ਜਾਂ ਜਹਰ ਚੜੀਵੇ ਜਹਰ ਤੇ, ਆਸ਼ਕ ਕਿਵੇਂ ਜੀਵੰਨ।
ਓਹਦੇ ਪੱਟ ਚੰਦਨ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ, ਚੰਗੇ ਮੁਸ਼ਕ ਛਡੰਨ।
ਉਸ ਦੀ ਧੁੰਨੀ ਤੁੰਗ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ, ਆਸ਼ਕ ਘੁਟ ਪੀਵੰਨ।
ਉਸ ਦੇ ਸੀਨੇ ਤੇ ਦੋ ਡੱਬੀਆਂ ਆਸ਼ਕ ਮਸਤ ਕਰੰਨ।
ਉਪਰ ਭੋਛਨ ਕਾਢਵਾਂ, ਵਿਚ ਤਿਲੀਅਰ ਚੋਗ ਚੁਰੰਨ। 3।

ਸਾਕੀ ਆਮੋ ਸਾਮੁਣੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਖਰਲ ਕਦੀਮ।
ਤਵੰਗਰ ਸਾਕ ਤਵੰਗਰਾਂ, ਸਕੀਮ ਸਾਕ ਸਕੀਮ।
ਸਾਹਿਬਾਂ ਹਾਜਤ ਨਹੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ, ਲਖ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰੰਨ।
ਪਰ ਆਸ਼ਕ ਮਿਸਲ ਪਤੰਗ ਦੇ ਜਲ ਕੇ ਖਾਕ ਥੀਵੰਨ। 4।

ਕਲਮਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ, ਸੁਣ ਕਲਮੇ ਦੀ ਗੱਲ।
ਕਲਮਯੋਂ ਅਗੇ ਇਸ਼ਕ, ਮਾਰਫਤ ਜੀਹਦੀ ਹੈ ਵਲ।

ਮਨਸੂਰ ਨੂੰ ਸੁਲੀ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਸ਼ੱਮਸ ਦੀ ਲਾਹੀ ਖੱਲ।
 ਮਿਰਜ਼ਾ ਤੇ ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ, ਵਿਚ ਕਰਤੇ ਤੈਂ ਠੱਲ।
 ਜਦ ਬੁੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਢੇਰੀਆਂ, ਮੈਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਬੈਠੀ ਸਾਂ ਮੱਲ।
 ਪਰ ਇਸ਼ਕ ਕਹਰ ਨੇ ਮੱਲਿਆ, ਸੀਨਾ ਦਿਤਾ ਸੱਲ। 5।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਨੱਢੜਾ, ਮੇਯਾ ਪਿਆ ਯਤੀਮ।
 ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਵੰਜੀ ਨਾਨਕੇ, ਲੋਹੜਾ ਅਕਲ ਫਹੀਮ।
 ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਨੀਲੀ ਕਟਕ ਨੀ, ਜ਼ੀਦਾ ਖਾਂਦੇ ਖੋਫ਼ ਗਨੀਮ।
 ਜਾਂ ਪਾਵ ਉਠਾਵੇ ਨਾਲ ਤੇ, ਧਰਤੀ ਸੁੱਟੇ ਕਰ ਦੇ ਨੀਮ।
 ਜਿਸ ਦਿਨ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜੰਮਿਆ, ਪੀਹੜੇ ਉਤੇ ਬਾਲ।
 ਗੱਲਾਂ ਕਰੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਦੇ, ਕਰੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ।
 ਮੈਂ ਕੰਮ ਪਵੇ ਜੇ ਤੁਧ ਨਾਲ ਕਿਥੋਂ ਲੱਭਾ ਭਾਲ।
 ਜਿਥੇ ਲੋਲਾ ਮਜਨੂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰੀ, ਉਥੇ ਕੀਤੀ ਜਾਲ।
 ਸ਼ੀਰੀ ਤੇ ਫਰਹਾਦ ਕੋਲ, ਘਣੇ ਲੰਘਾਏ ਸਾਲ।
 ਹੁਣ ਘੱਤ ਝਨਾਉਂ ਝੰਪੜੀ, ਖੀਵੇ ਝੰਗ ਸਿਆਲ। 6।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜੰਮਿਆ ਚੰਦੋਂ ਚੰਧਵੀ ਰਾਤ।
 ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਮਿਲੀਆ ਇਸ਼ਕ ਦੀ, ਨਾਲ ਖੰਡੂ ਭਰ ਵਾਤ।
 ਉਸ ਨੇੜੇ ਹੋਇਕੇ ਕੁਕਿਆ, ਦਿਤੀ ਬਾਂਗ ਸਲਵਾਤ।
 ਮਿਰਜ਼ਾ ਤਾਲਬ ਹੋਵੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ, ਇਸ਼ਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਜਾਤ। 7।

ਓਹ ਰਾਹੇ ਉਪਰ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਰੇ ਸਲੀਮ।
 ਇਸ਼ਕ ਦੋਹਾਂ ਤਨ ਰਚਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਰਚੇ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਫੀਮ।
 ਜਾਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੀ ਨੱਢੜਾ ਖਾਨ ਦੀ ਸੁਰਤ ਨਾ ਕਾਇ।
 ਓਹ ਰਹਿੰਦਾ ਸਦਾ ਛਹਯਾ, ਘਰ ਨਨਿਹਾਲੀ ਆਇ।
 ਜਾਂ ਭਾਰ ਪਇਆ ਦੇਸ ਦਾ ਕੌਣ ਆਵੇ ਕਉਣ ਜਾਇ।
 ਪਰ ਹਾਫਜ਼ ਨੱਢੜਾ ਮਾਂ ਦਾ, ਬੋਲਿਆ ਦਿਲ ਤੇ ਦੇਖਣ ਜਾਇ।
 ਓਹ ਦੇਖਦੀ ਫੜ ਫੜ ਉਭਰੀ, ਬਿਰਹੋਂ ਭਾਹ ਬਲਾਇ।
 ਤੇ ਮੇਟੇ ਕੌਣ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਜਾਂ ਲਿਖੀ ਆਪ ਖੁਦਾਇ। 8।

ਮਿਰਜੇ ਦੇ ਦੋ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਤਣੀ ਰਾਹੀ ਕੁਲ ਚਲੀ।
 ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖ ਲਿਖ ਭੇਜਣ ਬਾਦਲੀ, ਏਹ ਨਾ ਹੀ ਗੱਲ ਭਲੀ।
 ਮਿਰਜੇ ਨੂੰ ਜੇਰ ਧਿਗਾਨੇ ਵਾ ਦਾ ਮਤੀ ਦੇਸ਼ ਖਲੀ।
 ਬੱਚਾ ! ਜਿਤ ਵਲ ਝੁਲੇ ਬਾਦਲੀ, ਟੁਰ ਨਾ ਓਸ ਗਲੀ।
 ਮਿਰਜਾ ਚਾ ਵਾਗਾਂ ਉਠ ਚਲਿਆ ਨੀਲੀ ਕਹੇ ਤਾਤ ਢਲੀ।
 ਜਿਉਂ ਜਲਹੇੜੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪੌਣ ਪਾਣੀ ਥੋਂ ਵਗ ਚਲੀ।
 ਅੱਗੇ ਰਾਹ ਉਤੇ ਸੀ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਤ੍ਰਿੰਜਣ ਵਿਚ ਖਲੀ।
 ਜਿਉਂ ਹੂਰ ਅਗਾਸੋਂ ਉਤਰੇ, ਤੁੰਮਣ ਵਿਚ ਰਲੀ।
 ਓਹ ਚਿੱਲੇ ਚੜ੍ਹੇ ਕਮਾਨ ਜਿਉਂ, ਮਾਰਨਹਾਰ ਚਲੀ।
 ਪੂਨੀ ਚਾੜ ਕਮਗਰਾਂ, ਰੋਗਨ ਰੰਗ ਰਲੀ।
 ਯਾ ਹਾਥੀ ਇਸ਼ਕ ਸੰਪੂਰਿਆ ਕਰਦਾ ਅਲੀ ਅਲੀ।
 ਏਹ ਚਾਰੇ ਨੈਣ ਗਡਾਵਡੀ ਖੀਰੀ ਖੰਡ ਰਲੀ। 9 ।

ਓਹ ਅਤਣ ਖੇਡੇ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਰਖੇ ਖਰਲ ਨਿਗਾਹ।
 ਏਹ ਖੂਨੀ ਨੈਣ ਚੋਰ ਨੇ, ਬੰਨ੍ਹਣ ਜਾ ਬਦਰਾਹ।
 ਮਿਰਜੇ ਨੂੰ ਲਗੀ ਚਾਟ ਪਰੇਮ ਦੀ ਉਸ ਵਾਰੀ ਮੰਨ ਗਵਾਹ।
 ਹਾਫਜ਼ ਜਿਉਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਕਰਬਲਾ, ਆਸ਼ਕਾਂ ਰੰਗ ਦਿਤਾਹ।
 ਸਾਹਿਬਾਂ ਅੰਦਰ ਨੈਨਵੀ ਖਰਲ ਜਨਾਨ ਤਰਾ।
 ਤੈਨੂੰ ਇਕੇ ਖਲਲ ਦਿਮਾਗ ਦਾ, ਇਕ ਨਫਸ ਕੀਤੇ ਬਦਰਾਹ।
 ਵਾਂਗੂ ਚਕਲੇ ਦਸਤ ਦੇ ਖਿਨ ਆਵੇ ਖਿਨ ਜਾਹ।
 ਜੇ ਸੈਂ ਵਾਰੀ ਵੇਖੀਏ ਕਰੇ ਨਾ ਮੈਲਾ ਰਾਹ। 10 ।

ਸੱਪਾਂ, ਸ਼ੀਹਾਂ, ਮੈਹਣਾਂ ਨਾਹੀ ਕੁਛ ਵਿਸਾਹ।
 ਜਿਨ ਡਿਠਾ ਮੁਖ ਸਮੀਰ ਦਾ, ਓਨਾ ਮੁਖਹੁੰ ਝੜਨ ਗਿਰਾਹ।
 ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲ ਹਰੀਫ ਦੇ ਸੁਤੀਆ, ਮਿਰਜਾ ਮਰਨੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ।
 ਨਦੀ ਨਾ ਡਿਠਾ ਬੇੜੀਆਂ, ਵਾਂਗ ਸਹੇਲੀ ਬਾਝ ਮਲਾਹ।
 ਬੀਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਸੁਪਨਾ ਰੈਣ ਦਾ ਮਰਨ ਹਿਕਾਨੀ ਰਾਹ।
 ਪਾਣੀ ਉਪਰ ਬੁਲਬੁਲਾ, ਵਿਚ ਵਜ਼ੂਦ ਦੇ ਸਾਹ।
 ਉਹ ਲੱਖ ਵਾਰੀ ਵੜ ਨਿਕਲੇ, ਪਰ ਇਵੇਂ ਹੋਸੀ ਰਾਹ।
 ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਫਿਰ ਨਾ ਵੜੇ, ਦਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਹ।

ਪਿਛੇ ਪੈਰ ਨਾ ਰਖੀਏ, ਅਗੇ ਹੋਵੇ ਸੇ ਵਾਹ ਵਾਹੁ।
ਜੇ ਮਰਨੋਂ ਥੀ ਡਰ ਰਹੇ ਫੇਰ ਨੀਲੇ ਮੁਖ ਸਿਆਹ।।।।

ਮਿਰਜੇ ਦਾ ਓੜਕ ਡਿਠਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਟਟੋਹ।
ਜੇ ਡਰਦਾ ਹੈ ਮੌਤ ਥੀ ਲੜੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਰੋਹ।
ਏਹ ਹੈ ਕੁੱਠਾ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਜਿਉਂ ਬਿਜਲੀ ਸਾੜੇ ਜੇਹ।
ਹਾਲ ਮਿਰਜੇ ਦਾ ਵੇਖਕੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਜਿਥੇ ਕਢੇ ਖੋਹ।
ਪੁੰਨੂੰ ਇਸ਼ਕੇ ਛੇੜਿਆ ਹਥੀਂ ਮਿਲੇ ਸਗੋਹ।
ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਛੇੜਿਆਂ ਸੁਖਨੀ ਮਿਰਜੇ ਦੇ ਲੱਛਣ ਓਹ।।2।

ਹਾਫਜ਼ ਇਸ਼ਕ ਆਇਆ ਘਟ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੋਂਦਾ ਪੇਸ਼।
ਸਾਹਿਬਾਂ ਘਤ ਪਿਆਲੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਹੋਸ਼ੋਂ ਬਣੀ ਬਿਹੋਸ਼।
ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਖਾਵਨ ਪੀਵਨ ਮੁਕਿਆ ਪਰ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਦਾ ਜੇਸ਼।
ਜਾਂ ਅਤਣ ਦੱਸਣ ਨੱਢੀਆਂ, ਤਾਂ ਕਢੇ ਜੇਸ਼ ਖਰੇਸ਼।
ਮਿਰਜਾ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਸੁਵਾਣੀਆਂ ਲਗੇ ਚੰਦ ਨੋ ਕਲੰਕ।
ਜੇ ਉਧਲ ਜਾਣ ਕੁਆਰੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਥੋਂ ਤੰਗ।
ਅਸਾਂ ਉਸਤਿਰਿਆ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਚੜਦਾ ਰੰਗ।
ਤੂੰ ਤੋੜ ਨ ਵਧੀਆਂ ਗੰਦਲਾਂ ਜਾਨ ਸਲਾਮਤ ਮੰਗ।
ਅਤੇ ਕਲਮ ਵੁੜੀ ਕਿਸੇ ਫੇਰਨੀ ਜੇ ਮੁਸ਼ਕ ਵਹੇ ਨਿਸੰਗ।
ਹਾਫਜ਼ ਪਰ ਆਏ ਚਰਾਗ ਤੇ, ਦੇਸੀ ਜਿੰਦ ਪਤੰਗ।।3।

ਮਿਰਜਿਆ ਸ਼ਹਰ ਝਨਾਂਵ ਦੇ ਹਾਕਮ ਹੈਂ ਤੇਰੇ ਵੀਰ।
ਮੇਰੀ ਜ਼ਾਲਮ ਮਤਰੇਰੀ ਮਾਉਂ ਨਾਲ, ਜਿਉਂ ਚੁਗਲ ਕਰੇ ਅਖੀਰ
ਮੈਂ ਰੇ ਰੇ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੀ ਸੇਵਾਂ ਖੁਆਜਾ ਪੀਰ।
ਤਨ ਜਿਉਂ ਚੰਦਨ ਗੋਲੀਆਂ, ਮੈਂ ਚੁਖ ਚੁਖ ਸੱਟਾਂ ਚੀਰ।
ਸਾਹਿਬਾਂ ਲਾਲੀ ਚੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਚੋ ਚੋ ਪੈਂਦੇ ਅੰਗ।
ਏਹ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਆਲਾ ਇਸ਼ਕ ਦਾ, ਭਰ ਭਰ ਪੀ ਨਿਸੰਗ।
ਜੇ ਸਿਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜਾਣ ਦੇ ਪੰਰ ਇਸ਼ਕ ਨ ਲਗੇ ਨੰਗ।
ਲਾਜ ਲਗੇ ਤਿਸ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਜੇ ਸੜਨੋਂ ਡਰੇ ਪਤੰਗ।
ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੇ ਸੰਗ ਪਤੰਗ ਦੀ ਜਲੇ ਨ ਮੌੜੇ ਅੰਗ।
ਇਹੁ ਮੁੜਨਾ ਕਰਨਾ ਸਹਲ ਹੈ ਪਰ ਕੌਲੋਂ ਪਵੇ ਨ ਕੰਗ।।4।

ਮਿਰਜ਼ਿਆ ਮੇਰਾ ਮਾਸ ਜੰਬੂਰੀ ਕੱਟੀਏ, ਜੀ ਨਹੀ ਮਤ ਪੀਰ।
 ਮੇਰੇ ਹਾਲ ਔਤਰੇ ਨਾਲ ਜੋ, ਪਾਸ ਨ ਕਰਦੇ ਸੀਰ।
 ਕੋਈ ਸਜਨ ਨਾਹੀ ਸ਼ਹਰ ਵਿਚ, ਦੁਤੀ ਹੋਏ ਢੇਰ।
 ਅਤੇ ਰਾਜ ਨਹੀ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ, ਖੀਵੇ ਕੇ ਸ਼ਹਰ ਅੰਧੇਰ।
 ਰਾਵੀ ਬਹੀ ਤੂੰ ਜਾਇਕੇ ਵਤ ਹੋਗਾ ਵਸੇਰਾ ਪੀਰ।
 ਮੈਂ ਮਿਲੂੰ ਤਰੁਟੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਜਿਉਂ ਬਨੇ ਸੰਗ ਵਹੀਰ।
 ਸਾਹਿਬਾਂ ਅਗਨ ਸਾੜੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਕੂਕੇ ਵੇਖ ਨਜ਼ੀਰ।
 ਜਾਂ ਚਲੀ ਸੜਨ ਮਹਾਂਸਤੀ, ਦਸਤ ਬੁਹਾਰੇ ਘੀਰ।
 ਸਿਕਦੀ ਸੜਨ ਮੁਝ ਥੀ ਅਸਾਂ ਡਿਠੀ ਢੂੰਢ ਫਕੀਰ।
 ਏਹ ਹੈ ਮੁਰਾਦ ਵਸਾਲ ਦੀ, ਪਰ ਸਮਝੇ ਪਾਕ ਜ਼ਮੀਰ। 15।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਲਿਖ ਲਿਖ ਚੀਰੀਆਂ ਵਾਚ ਰਹੀ ਮੁਕਾਮ।
 ਜਿਉਂ ਭਾਹ ਜਲਾਈ ਆਸ਼ਕਾਂ ਪੰਦ ਨਸੀਹਤ ਖਾਮ।
 ਉਹ ਸੁਖੜੇ ਨਾ ਆਵੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਅਤਣ ਬੈਠ ਆਰਾਮ।
 ਅਤੇ ਸੁਲ ਹੱਡੀ ਤਨ ਅਚਵੀ ਨੈਣੀ ਨੀਦ ਹਰਾਮ।
 ਵਾਰੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਫੁਲੜੀ ਹੋਰ ਸੱਜਨ ਲੱਖ ਕਲਾਮ।
 ਓਨਾਂ ਸੜਰੰਜ ਨਾ ਰੰਜਫਾ ਚੌਪੜ ਨਰਦ ਤਮਾਮ।
 ਪਰ ਕੱਖੀ ਭਾਹ ਛਪਾਈਏ ਤਾਂ ਬਲ ਹੋਦੀ ਸ਼ਾਮ।
 ਪਰ ਕਹੋ ਹਾਫਜ਼ ਕਿਸ ਫੋਰਨੀ, ਜੋ ਮਸਤਕ ਫੁੜੀ ਕਲਾਮ। 16।

ਹਾਫਜ਼ ਕਬਰੋਂ ਵਹਨ ਪਰਾਹੁਣੇ ਬੈਠਣ ਝੁੰਗੀ ਘੱਤ।
 ਮਿਰਜ਼ੇ ਪਿਛੇ ਲਗ ਹੋਤ ਦੇ ਬੈਠ ਸੁਕਾਇਆ ਚਿਤ।
 ਪਰ ਥਾਂਈ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਸਰਪਰ ਜਾਣਾ ਸਤ।
 ਓਹ ਝੁੰਗੀ ਤ੍ਰੋੜ ਸਦਾਇਕੇ ਨਾਠੇ ਬਹੇ ਅਰਨਿਪਟ।
 ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੇ ਚਲਨ ਸੁਣ ਸੁਣ ਸਾਹਿਬਾਂ ਰੋਦੀ ਨੀਰ ਪਲਟ।
 ਜੀਵਨ ਨਾ ਦੇਸਨ ਵਿਛੜਨ ਵਾਲੇ ਫਿਰ ਕੀਕਰ ਬੈਸਨ ਝਟ।
 ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਰ ਵਿਦਾ ਘਰ ਚਲਿਆ, ਮੱਥੇ ਧਰਿਆ ਹੱਥ। 17।

ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦ ਨ ਨਿਕਲੇ, ਕੀਤੀ ਬ੍ਰਿਹੋ ਬੀਮਾਰ।
 ਹੰਝੁ ਕੱਜਲ ਭਿੰਨੀਆਂ, ਚਲਨ ਝਲਾਰਾਂ ਹਾਰ।

ਉਹ ਖਤ ਉਤੇ ਰੁਖਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸਨ ਜਦ ਵਲ ਸਾਰ।
 ਰਹੀ ਝਨਾਵੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਰਾਵੀ ਆਇਆ ਥਾਂਇ।
 ਪਰ ਕਿਥੋਂ ਕਿਸ ਬੁਝਾਇਆ ਜਾਂ ਅੱਗ ਲਗੀ ਭੜਕਾਇ।
 ਸਾਹਿਬਾਂ ਜਲਫੇ ਲਾਯੇ ਸੇ ਜਾਣਕੇ ਸੀਨੇ ਰੰਚਕ ਲਾਇ। 18।

ਓਹ ਨਿਕਲ ਵਜ਼ੂਦੋਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਬਿਰਹੋਂ ਬਾਣ ਬਲਾਇ।
 ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਰਹਨ ਨ ਮਿਲਸੀ ਦਾਵ ਤੇ ਬੁਕਲ ਵਿਚ ਦਿਖਾਇ।
 ਤੇ ਸਾਡੇ ਬਾਝ ਨਾ ਨਿਕਲੇ, ਇਨਾਂ ਹੋਤਾਂ ਦੀ ਬੁਰੀ ਆ ਜਾਇ।
 ਵਤ ਘੱਤ ਜਵਾਇਣ ਕਾਨ੍ਹ ਫਲ, ਵਿਚ ਅਕਰਕਰਾ ਮਿਲਾਇ।
 ਵੈਦ ਬਣਾਵੇ ਗੋਲੀਆਂ, ਵਿਚ ਸੌਚਲ ਨਿਮਕ ਰਲਾਇ।
 ਨਬਜ਼ ਵੇਲੇ ਘਰ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਵੈਦੇ ਖਬਰ ਨ ਕਾਇ।
 ਨੀਮ ਮੁੱਲਾ ਨੀਮ ਤਬੀਬ ਥੀ, ਰਖੇ ਸ਼ਰਮ ਖੁਦਾਇ। 19।

ਸਾਹਿਬਾਂ, ਸਕਨ, ਹੌਲ, ਫਿਰਾਕ, ਗਮ ਘਰ ਆ ਬੈਠੇ ਚਾਰ।
 ਸਬਰ, ਕਰਾਰ, ਅਰਾਮ, ਸੁਖ, ਹਾਕਮ ਕੱਢੇ ਮਾਰ।
 ਮੈਂਡੀ ਕੌਨ ਕਰੇਸੀ ਦਿਲਬਰੀ ਅਤੇ ਕਰਸੀ ਜੋਰਹਾਰ।
 ਮੇਰੀ ਖਬਰ ਨਾ ਮਿਰਜ਼ੇ ਖਰਲ ਨੂੰ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਪਰਵਾਹ।
 ਮੈਂ ਆਪ ਕੁਸਾਂ ਹੋ ਬੱਕਰੀ ਵਤ ਭੁੰਨ ਕਬਾਬ ਹੰਜਾਰ।
 ਅਤੇ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਸੁਰਾਹੀਆਂ ਮੈਂ ਥੀਵਾਂ ਪਾਣੀਹਾਰ।
 ਹੋਰ ਭੋਜਨ ਚੰਗਾ ਜਿੰਦ ਥੋਂ ਨਾਹੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ।
 ਸੇ ਆਗੇ ਧਰ ਕੇ ਸੱਜਣਾਂ ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਪੀਵਾਂ ਵਾਰ।
 ਮੈਂ ਕਰ ਆਪਾਂ ਦੀ ਹਲਜਲੀ ਜੋ ਲਾਗੇ ਖਲੇ ਯਾਰ।
 ਮਤ ਦੇਣ ਉਲੂਮਾ ਯਾਰ ਨੂੰ, ਘਤਨ ਭੰਗ ਪਿਆਰ। 20।

ਜਿਨ੍ਹਾ ਇਸ਼ਕ ਤਨੇ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਘਾਉ ਨ ਦਿਸੇ ਅੰਗ।
 ਨੀਦਰ ਭੁਖ ਨ ਆਸ਼ਕਾਂ, ਉਹ ਰਹਣ ਨਾ ਮੌਤੋਂ ਸੰਗ।
 ਸਾਹਿਬਾਂ ਮਸਤੀ ਚੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਜਿਉਂ ਮਸਤੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਭੰਗ।
 ਅਤੇ ਅਕਲ ਨ ਮਿਲਦੀ ਢੂੰਡਿਆਂ ਨਾ ਮਿਲਸੀ ਮੁੱਲ ਨ ਮੰਗ।
 ਉਸ ਕੁੰਡੀ ਲਗੇ ਮੱਛ ਜਿਉਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਛੋਡ ਗਿਆ ਉਸ ਟੰਗ।
 ਪਰ ਕਿਆ ਪਰਵਾਹ ਚਰਾਗ਼ ਨੂੰ ਜੋ ਦੇਸੀ ਜਿੰਦ ਪਤੰਗ।

ਹੰਝੁ ਵਗਨ ਆਸਕਾਂ, ਮੋਤੀ ਜਿਉ ਅਨਤੁਲ।
 ਰਤੁ ਰੋਵੇ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਜਿਉ ਝੜਨ ਚਰਾਇਓ ਫੁਲ।
 ਠਾਠ ਜਿਵੇਂ ਦਰਯਾ ਦੀ ਜਿਥੇ ਪਵੇ ਬਿਰਹੁੰ ਦੀ ਛੱਲ।
 ਸਰਪਰ ਡੋਬੇ ਤਾਰੂਆਂ, ਭੁਲਨ ਸਭ ਅਕਲ। 21 ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਸਾਹਾ ਸੁਧਾਇਆ ਮਹਿਣੀ, ਆ ਬੈਠਾ ਰਲ ਪਰਵਾਰ।
 ਗੰਢਤਨ ਸਫਰੋਂ ਤੇਰੁਵੀ, ਥੀਵੇ ਮੰਗਲ ਵਾਰ।
 ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਤਬ ਮੁਖ ਮੈ ਪੌਣ ਜਿਉ ਵਿਚ ਹੱਡਾ ਹੁੰ ਕਾਰ।
 ਉਸ ਨੂੰ ਚੜਿਆ ਤਪ ਹਨੋਸਿਆ ਐਪਰ ਸਾਹ ਕਹਰ ਕਹਾਰ।
 ਪਾਹਿਓਸੁਹੀ ਕਹਿਓ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਯਾਂ ਖਾਨ ਤਾਹਰ ਤੇ ਭਾਰ।
 ਯਾ ਸਿਕਦੀ ਮਰਨ ਮੁਝ ਥੀ ਯਾਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਵੰਜੇ ਪਰਵਾਰ।
 ਮੇਰਿਆ ਵ੍ਹਾਦਾ ਮਿਰਜੇ ਖਰਲ ਨਾਲ ਸੱਚਾ ਕੌਲ ਕਰਾਰ।
 ਅਤੇ ਕੌਲੋਂ ਝੁਠੀ ਜੇ ਭਵਾਂ ਫੇਰ ਕਹਿਣ ਕ੍ਰੜਿਆਰ।
 ਪਰ ਕਾਤਬ ਲੋਹ ਮਹਿਫੂਜ ਜੇ, ਮਿਲੇ ਜੁਲੈਖਾ ਹਾਰ।
 ਏਹ ਕਲਮ ਵੁੜੀ ਤਕਦੀਰ ਦੀ ਕਿਹੜਾ ਮੇਟਣਹਾਰ। 22 ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਗੰਢੀ ਸਾਕੀ ਫਿਰ ਗਈਆਂ, ਫਿਕਰ ਪਿਆ ਸਭ ਕੋਇ।
 ਮਿਰਜੇ ਸੱਦਾ ਸਾਮਨਾ, ਖਤ ਲਿਖਾਇਆ ਰੋਇ—
 ‘ਅਸਾਂ ਕੌਲ ਜੋ ਕੀਤਾ ਤੁਧ ਨਾਲ, ਉਪਰ ਦਾਰ ਖਲੋਇ।
 ਉਹ ਦਿਲ ਥੋਂ ਨਕਸ਼ ਨਾ ਉਤਰੇ ਮੈਂ ਹੰਝੁ ਰਹੀਆਂ ਰੋਇ।
 ਪਰ ਵੇਲਾ ਏਹੁ ਮਿਰਜਿਆ ਪਹੁੰਚ ਜੇ ਪਹੁੰਚਨ ਹੋਇ।
 ਵਤ ਕੀ ਹੋਸੀ ਬੈਠਿਆਂ, ਜੇ ਹਰੀਫਾਂ ਖੜੀ ਖੋਹ। 23 ।

ਖਤ ਲਿਖਾਇਆ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਘਲਾਇਆ ਮਿਰਜੇ ਦਾਇ।
 ਹਾਫਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਵਿਚ ਸਲਾਮ ਦੁਆਇ।
 ‘ਮੈਂ ਸਾੜੀ ਛਾਤੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਬੱਦਲ ਹੋਇ ਬੁਝਾਇ।
 ਮੇਰਾ ਮਰਨਾ ਚੰਗਾ ਤਾਂ ਹੋਇ, ਜੇ ਮਿਰਜਾ ਮੁਖ ਵਿਖਾਇ।
 ਮਿਰਜਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਖਤ ਮਸ਼ੁਕ ਦਾ ਹੋ ਬੈਠਾ ਹੋਸਿਆਰ।
 ਕੀਤਾ ਸੂ ਹੁਕਮ ਗੁਲਾਮ ਨੂੰ, ਮੇਰੀ ਨੀਲੀ ਕਰੋ ਤਿਆਰ।
 ਆਸਕਾਂ ਨੂੰ ਖੜੀ ਉਡੀਕਦੀ, ਜ਼ਾਲਮ ਗੋਰ ਹੰਜਾਰ।

ਓਹ ਵੰਞਨ ਮਉਤੇ ਸਾਮੁਨੇ, ਕਸਿ ਸਵੇਲੇ ਭਾਰ। 24 ।

ਮਿਰਜਾ ਸਾਇਤ ਵੇਖ ਨਾ ਚਲਿਆ, ਪੁਛ ਨਾ ਟੁਰਿਆ ਵਾਰ।
ਅਗੋਂ ਭੈਣ ਮਿਲੀਓ ਸੇ ਸਾਮੁਣੇ, ਜਦ ਚੜ੍ਹ ਹੋਇਆ ਸਵਾਰ।
ਮਿਰਜੇ ਨੂੰ ਦੱਸਾਂ ਪਾਈਆਂ ਰਾਹ ਹੋਇਆ ਗੁਬਾਰ।
ਜੀਵੇਂ ਕੋਹ ਦੇ ਕੋਹ ਥੀ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਅਗੇ ਹੱਜ ਤਿਆਚ।
ਓਹ ਤਾਂ ਵਾਟੀ ਟਾਹੀ ਅਰਬ ਸੀ, ਵਿਚ ਦੇ ਨੈਣਾਂ ਰੈਬਾਰ।
ਸਾਹਿਬਾਂ ਸਵੇ ਨਾ ਸੇਜੜੀ ਨਿਕਲੀ ਸ਼ਹਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਖਾਰ।
ਹਾਫਜ਼ ਖਰਲ ਸੰਗਚੂਰ ਥਾ ਮਾਰ ਗਿਆ ਇਕ ਰਾਤ।
ਜੇ ਕਾਬੂ ਵੇਖ ਕਸਾਬ ਥੋਂ ਜਿਉਂ ਇੱਲ ਮਰੇਦੀ ਝਾਟ। 25 ।

ਮਾਂ ਦਾ ਮਿਰਜੇ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਨਾ —

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜੇ ਖਾਨ ਨੂੰ ਅਗੋਂ ਮਾਦਰ ਦੇਵੇ ਮਤ।
ਜਾਇ ਬਿਗਾਨੀ ਨਾਰ ਨੂੰ ਮੁਰਖ ਪਾਵੇ ਹਥ।
ਲੱਖੀ ਹਥ ਨਾ ਆਂਵਦੀ ਦਾਨਸਮੰਦਾਂ ਦੀ ਪਤ।
ਮੈਂ ਬੱਕਰਾਂ ਦੇਸਾਂ ਪੀਰ ਦਾ ਜੇ ਘਰ ਆਵੇ ਮੁੜ ਵਤ। 26 ।

ਸੁੱਤੇ ਸੁਪਨਾ ਵਾਚਿਆ ਸੁਪਨਾ ਬੁਰੀ ਬਲਾਇ।
ਕਾਲੀ ਜੇਹੀ ਇਸੜੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹ ਥੀ ਆਇ।
ਚੁਬਾਰੜੇ ਦਾ ਛੱਜਾ ਢਹਿ ਪਿਆ ਜਿਥੇ ਚੜ੍ਹ ਲਏਂ ਹਵਾਇ।
ਮੇਰੇ ਥੰਮ ਕੜਕਾ ਮਾਰਿਆ ਪਿਆਰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਇ। 27 ।

ਕੰਢਾ ਢਾਹ ਡੁਬ ਮੁਇਆ, ਮੰਗੂ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਜਾਇ।
ਮੈਂ ਵਾਸਤਾ ਘੱਤਿਆ ਰੱਬ ਦਾ, ਖੀਵੇ ਸ਼ਹਰ ਨਾ ਜਾਇ।
ਜੇ ਮੈਂ ਰਹੀਆਂ ਜੀਵਦੀ, ਤੇਰੇ ਕਰਸਾਂ ਲੱਖ ਵਿਆਹ।
ਜਾਮਾ ਤੇਰੀ ਮੱਯਤ ਦਾ, ਆਂਦਾ ਅਜਬ ਰੰਗਾਇ।
ਕੇਸਰ ਰੰਗ ਜੋ ਘੋਲ ਕੇ, ਆਂਦਾ ਈ ਛਿਣਕਾਇ।
ਰੋਂਦੀ ਬੀਬੀ ਫਾਤਮਾ ਜਿਉਂ ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ ਕਟਾਇ।
ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਕਰਬਲਾ, ਤਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਬੈਠਾਇ। 28 ।

ਜਾਹ ਹਵਾਲੇ ਰੱਬ ਦੇ, ਮੱਦਦ ਤੇਰੀ ਹੋਸਨ ਪੀਰ।

ਖਾਧਾ ਤੁਆਮ ਨਾ ਪਚਦਾ, ਠਲਿਆ ਰਹੇ ਨਾ ਨੀਰ।
ਸੇ ਭੈਣਾ ਕਿਵੇਂ ਜੀਵਦੀਆਂ, ਵਿਛੜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀਰ।
ਪਰ ਦਰਦੇਸ ਪਕੜ ਕੇ ਛਡ ਗਯੋ, ਲਾਇ ਕਲੇਜੇ ਤੀਰ। 29 ।

ਮਿਰਜੇ ਕਾਸਦ ਟੈਰਿਆ ਉਸ ਚਾਬਕ ਭੁਲਾ ਨਦਾਨ।
ਉਹ ਬੁਹੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਕਿਆ ਜਿਉ ਮੰਗਤਾ ਕਰੇ ਕਲਾਨ।
ਕਹਿੰਦਾ ਨਾਂ ਮਿਰਜਾ ਜਾਤ ਖਰਲ ਹੈ, ਬਿੰਜਲ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ।
ਸਾਹਿਬਾਂ ਸੁਣਿਆ ਕੰਨੀ ਆਪਣੀ, ਵਿਚ ਪਈ ਕਰੰਗ ਦੇ ਜਾਨ। 30 ।

ਚੁਹੇ ਰੰਗੀ ਭੂਸਲੀ, ਆਂਦੀਆਂ ਤਲੀਓਂ ਤੋੜ।
ਜੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸਾਈ ਆਪਣੇ, ਤਾਂ ਮੰਗ ਲਿਆਨੋਂ ਹੋਰ।
ਬੱਕੀ ਖਾਨ ਖੀਵੇ ਦੇ ਜਾ ਵੜੀ, ਸਾਰੇ ਰਾਤਬ ਖੋਰ।
ਜਾਨ ਨਾ ਦੋਂਦੇ ਭੰਨਿਆਂ ਓਹ ਢਿਲ ਨਾ ਦੋਂਦੇ ਚੋਰ। 31 ।

ਅੱਖੀਂ ਨਾ ਕਰ ਗਹਰੀਆਂ, ਮੱਥੇ ਤੇ ਵੱਟ ਨਾ ਪਾਇ।
ਮੇਰੀ ਬਰਾ ਖੁਦਾਇ ਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਹੱਸਕੇ ਮੁਖ ਵਿਖਾਇ।
ਨੀਲੀ ਵੇਖ ਨਾ ਦੁਬਲੀ, ਝੂਰੇ ਜੀਆ ਨਾ ਤਾਇ।
ਸੈ ਕੋਹਾਂ ਦਾ ਫਾਸਲਾ, ਨੀਲੀ ਦਿਤੀ ਧੂੜ ਧੁਮਾਇ।
ਚਹੁੰ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਕੁੱਠਿਆ ਨੀਲੀ ਛਡਿਆ ਖਾਇ।
ਨੀਲੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਪੰਖਣੂ, ਧਰਤਿ ਚੋਗ ਚੁਗਣ ਨਾ ਆਇ। 32 ।

ਕੌਣ ਕਿਸੇ ਵਲ ਆਂਵਦਾ ਰਿਜਕ ਮਿਲਾਵੇ ਟੋਰ।
ਦਾਣਾ ਪਾਣੀ ਕਿਸਮਤੀ, ਕਾਦਰ ਦੇ ਹਥ ਡੋਰ।
ਨੀਲੀ ਵੇਖ ਨਾ ਦੁਬਲੀ, ਨੀਲੀ ਦੀ ਧੁੰਮ ਲਾਹੋਰ।
ਨੀਲੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਪੰਖਣੂ ਧਰਤਿ ਨਾ ਚੁਗਦੇ ਮੋਰ।
ਸੁੱਤੀ ਸੁਪਨਾ ਵਾਚਿਆ, ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਸੁਣਾਵਾਂ ਗੱਲ।
ਕਲ ਤੇ ਨਾਰਦ ਦੇ ਜਣੇ, ਬੈਠੇ ਹੈਨ ਬਰੂਹਾਂ ਮੱਲ।
ਪਈਆਂ ਸ਼ਾਮ ਕੰਦਲੇ ਕਾ ਮਿਰਜੇ ਕੀਤੋ ਨੇ ਬੋਲ।
ਓਹ ਨੂੰ ਕਪੜੇ ਲਾਹਣੇ ਨਾ ਮਿਲੇ ਕੋਈ ਵਰ੍ਹੇ ਫੁਲੇਲ।
ਓਹਦੇ ਗਹਣੇ ਰਹੇ ਪਟਾਰੀਆਂ, ਝਾਜਰ ਸਣੇ ਹਮੇਲ।
ਚੋਰਾਂ ਯਾਰਾਂ ਆਸ਼ਕਾਂ, ਏਹੁ ਦਿਲ ਦਾ ਵੇਹਲ। 33 ।

ਭਾਈਆ ਵੇ ਘੜਿਆਲੀਆ, ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਰਾਤ ਗਈ।
 ਮੇਰੇ ਮੋਤੀ ਮੋਤੀ ਚੁਗ ਲਏ, ਮੁਖ ਥੀ ਖੂਨ ਵਹੀ।
 ਮੇਰੇ ਡੁਲ੍ਹੇ ਮੋਤੀ ਭੋਂ ਪਏ, ਉਤਰ ਤੇ ਆਬ ਗਈ।
 ਲੱਦੇ ਭਾਰ ਮੁਸਾਫਰਾਂ, ਕੀਤਾ ਪੰਧ ਸਹੀ।
 ਮੇਰੀ ਨਾਲ ਅਵਾਣਯਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤੀ, ਮਾਰੀ ਪੈਰ ਕਹੀ।
 ਮੈਂ ਲਾਈ ਆਹੀ ਸ਼ੌਕ ਨੂੰ, ਪਰ ਰੋਦਿਆਂ ਜਿੰਦ ਗਈ। 34।

ਬੁਰਾ ਕੀਤੇ ਈ ਸਾਹਿਬਾਂ ਮੇਰਾ ਤਰਕਸ਼ ਛਡਿਯੋਈ ਜੰਡ।
 ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਮੁਹਾਲ ਹੈ ਪਰ ਤੂੰ ਵੀ ਹੋਸੀ ਰੰਡ।
 ਇਕ ਮੰਦਾ ਕੀਤਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਮੇਰੀ ਨੀਲੀ ਛੱਡੀ ਡੰਗ।
 ਤੂੰ ਸੈ ਸੱਠ ਕਾਨੀ ਮੈਂ ਤਰਕਸ਼ੀ ਦੇਵਾਂ ਸਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੰਡ।
 ਪਹਿਲੇ ਮਾਰਾਂ ਖਾਨ ਸਮੀਰ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਕੁਲੇ ਦੇ ਤੰਗ।
 ਤੀਜੇ ਮਾਰਾਂ ਤਾਹਰ ਖਾਨ ਨੂੰ, ਜਿਹਦੀ ਤੂੰ ਸਾਈ ਮੰਗ।
 ਚੌਥੇ ਮਾਰਾਂ ਤੇਰੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਕੁਲ ਮੁਕਾਵਾਂ ਕਲੰਕ।
 ਪੰਜਵੇਂ ਮਾਰਾਂ ਖਾਨ ਅੱਲਾਹ ਦਾਦ ਨੂੰ, ਸੁਟਾਂ ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਪੰਡ। 35।

ਸੁਲਤਾਨ ਬੁਲਾਈ ਸੀ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਇਹ ਕੀ ਕੀਤਾ ਕਾਰ।
 ਦੱਸਣ ਜ਼ਬਾਨੀ ਆਪਣੀ, ਮਰਨੋਂ ਕੀ ਤਕਰਾਰ।
 ਸੁਣ ਸੁਲਤਾਨ ਨਾਕਾਬਲਾ, ਮੈਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਥੀ ਕੁਰਬਾਨ।
 ਤੂੰ ਕੀ ਜਾਣੇ ਜਾਹਲਾ, ਏਸ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਬਾਣ।
 ਜਿਵੇਂ ਸੰਦੂਕ ਰਸੂਲ ਦਾ, ਦਾਮਨ ਲਾਇਆ ਕਰਵਾਨ।
 ਏਹ ਸਿਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਯਾਰ ਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹਵੇ ਦੇਵੇ ਦਾਨ। 36।

ਵਣ ਪੱਕਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਦੇਖ ਕੇ ਜਿਨ ਪਾਇਆ ਸੀ ਕੁਰਲਾਟ।
 ਜਿਨ ਧਰਿਆ ਸੀ ਚਿਤ ਲੂਣ ਤੇ ਘਰੀ ਪਕਾਇਆ ਭਾਤ।
 ਨੀ ਨਾਈਆਂ ਡੂੰਮਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਤ੍ਰੈਹਾਂ ਦੇ ਘਰੀ ਲਾਤ।
 ਡੂੰਮਾਂ ਸਿੱਠਾਂ ਜੋੜੀਆਂ, ਕਥਿਤ ਜੋੜੇ ਸਨ ਭਾਟ।
 ਘਰ ਦੇ ਸਨ ਜੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਾ ਸਾਚਲ ਹੋਏ ਵਾਟ।
 ਹਾਫਜ਼ ਟਿਬਾ ਟੇਆ ਢਾਹ ਕਰਦਾ ਇਸ਼ਕ ਸਫਾਤ। 37।

ਨੀਲੀ ਨੂੰ ਜੰਮਣ ਭੋਂ ਨਾ ਵਿਸਰੇ, ਚਰਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਹ ਵਿਸਾਹ।

ਪਰ ਮੋਤ ਮਰੋਦੀ ਪੰਖੀਆਂ, ਅੱਧ ਅਸਮਾਨੋਂ ਲਾਹ।
 ਨੀਲੀ ਤ੍ਰਿਖੀ ਵਹਿੰਦੀ ਪਾਣੀਉਂ, ਪਉਣੋਂ ਤੀਰ ਵਹਿਨ।
 ਮੈਦੀ ਬੰਮ ਵਸਾਏ ਮੁੜ ਸਾਬਰੇ ਅੱਕਾਂ ਦੇ ਘਟ ਮਿਹਨ।
 ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਹੇ ਸੁਣਕੇ ਭੌਕਦੇ ਦੇਖ ਜਹਾਨ ਦਾ ਧੋਣ।
 ਤੁਨ ਪਾੜ ਪੁਟੋਲਾ ਪਾੜਿਆ, ਸਰੀਰ ਮਿਲਸੀ ਨਾ ਰੋਣ। 38।

ਅਕਸਰ ਜੇਡ ਨਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਕੇ ਜੱਟ ਨਾ ਖੀਵੇ ਖਾਨ।
 ਪਰ ਮੈਥੇ ਟਕਾ ਨੀਲ ਦਾ ਲਾਇਆ ਮੇ ਕਰੇ ਧਿਆਨ।
 ਅਤੇ ਘਰ ਘਰ ਮਾਤਮ ਮੇਹਣਾ ਇਕ ਆਵਣ ਇਕ ਜਾਣ।
 ਪਰ ਕਿਥੇ ਲਾਈਏ ਬਿਗੜੀ, ਜਾਂ ਪਾਟ ਜਾਵੇ ਅਸਮਾਨ! 39।

ਸੁਲੀ ਹੱਡੀ ਤਨ ਜਲ ਗਿਆ ਭੁੱਲਾ ਪੀਵਣ ਖਾਣ।
 ਯਾਰੇ ਲਗੀ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣੀ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਰਾਵੀ ਮੱਲੀ ਜਾਣ।
 ਓਨਾ ਸਜ ਬਣਾਏ ਘੋੜਿਆਂ ਸੱਟ ਪਈ ਜਦ ਆਣ।
 ਅਤੇ ਬਮ ਬਮ ਕੱਢੇ ਕਾਜਿਓ, ਜਦ ਕਾਠੀ ਘੱਤ ਮੈਦਾਨ। 40।

ਵਾਰੀ ਲਗੇ ਗੱਜ ਕੇ ਪਰ ਦਾਹਨ ਸਭ ਸੁਕਾਨ।
 ਸਾਂਗਾ ਸਾਣ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ, ਦੇਖ ਸੂਰਜ ਝਰਲਾਨ।
 ਅਤੇ ਤੇਗਾਂ ਮਨੋ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਪਾਇਆ ਢਕ ਮਿਆਨ।
 ਤੇ ਸੁਨ ਸੁਨ ਤ੍ਰੇਹਾਂ ਦੇ ਕਰਬਰਾਟ, ਉਛਲ ਉਛਲ ਜਾਣ।
 ਯਾਰੇ ਚੜਤਲ ਕੀਤੀ ਮਹਣੀਆਂ, ਵਤ ਛੱਡਣ ਨਹੀਂ ਅਸਮਾਨ।
 ਪਰਲੈਂ ਦੇ ਕਈ ਖੇਤ ਸਨ ਜੇ ਖਰਲ ਹੋਦਾ ਅਸਾਨ।
 ਜਿਵੇਂ ਲਗੀ ਸੀ ਕੈਰੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਹੋਦੇ ਤਰਾਂ ਤ੍ਰਾਣ।
 ਪਰ ਆਸ਼ਕ ਫਾਨੀ ਹੋਰ ਹਨ, ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਭਲੇਰੀ ਬਾਨ।
 ਜਿਉਂ ਲੰਕ ਸੜਾਈ ਸੀ ਰਾਮ ਤੋਂ ਦਹਸਿਰ ਸੀਤਾ ਆਣ।
 ਮਿਰਜੇ ਰੋੜੀ ਸਾਬ ਲੁਟਾਇਆ ਰੋਂਦੀ ਜ਼ੋਰ ਤਰਾਨ।
 ਓਹੁ ਬੇੜਾ ਆਇਆ ਟਾਂਗ ਤੇ ਖੜਿਆ ਜਾ ਤੁਫਾਨ।
 ਕੁਛ ਦੋਸ਼ ਨਾ ਨੀਲੀ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਪਰਤ ਮੂੰਹ ਨਾ ਦੋਂਦੀ ਜਾਣ। 41।

ਇਕ ਚੱਕੀ ਵਾਲਾ ਰਾਹ ਵਿਚ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਨਜ਼ਰ ਪਿਆ।
 ਉਸ ਦੇਖ ਪਸਿੰਦਾ ਆਦਮੀ, ਨੇੜੇ ਸੱਦ ਲਿਆ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਜਿਸ ਟੁੰਬ ਜਗਾਇਆ ਤਿਸ ਚੌਹਾਂ ਦਾ ਅਕਲ ਗਿਆ।
ਜਿਵੇਂ ਨਾਹੀ ਤੁਰਬ ਕਰੀਰ ਨੂੰ ਮੋਨਾ ਨਾ ਦਿਵਾ।
ਇਕ ਕੋਮ ਉਪਾਈ ਮੇਰੁਵਾ ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ ਘਾਹ ਦਿਵਾਂ। 42 ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਆਖੇ ਰਾਹ ਪੰਧਾਣੂਆਂ ਵੰਜੇ ਮਹਿਣੀ ਵਾਲ।
ਤੇ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ ਸਮੀਰ ਨੂੰ, ਤੂੰ ਪਿਛਾ ਦੇਖ ਸੰਭਾਲ।
ਪਰ ਇਹ ਮੁਝ ਕਾਰਨ ਬੇੜੀਆਂ ਅਗੇ ਫੁਫੀ ਹੀਰ ਸਿਆਲ।
ਜਿਸ ਦਿਤਾ ਦਿਲ ਚਾਕ ਨੂੰ, ਮੈ ਲੱਧਾ ਆਪਣਾ ਸਾਲ।
ਅਸੀਂ ਮਹਣੀ ਤੇ ਖਰਲ ਕਦੀਮ ਥੀ, ਵੱਡੇ ਸਾਕਾਂ ਨਾਲ।
ਭਾਈ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਕੁਛ ਆਖਣਾ, ਜੇ ਖੀਰ ਡੁਲੇ ਵਿਚ ਥਾਲ। 43 ।

ਮਉਲ ਤੇ ਖਰਲ ਵਰਜਿਆ ਸਾਹਿਬਾਂ ਰਹੀ ਘਣੇਰਾ ਹੋੜ।
ਮਿਰਜਿਆ ਸਾਨੂੰ ਬੰਨੇ ਲਾਇਆ ਰੱਬ ਨੇ, ਤੂੰ ਕੰਢੇ ਚਾੜ੍ਹ ਨਾ ਬੋੜ।
ਸਮੀਰ ਦੀ ਰਾਵੀ ਮੈਂ ਪਾਸ ਨੀ, ਓਦੇ ਮੁਲਕ ਨਾ ਪੈਦੇ ਚੋਰ।
ਇਹ ਮੁਝ ਨਾ ਘੱਲਸੇ ਜੀਵਦੀ, ਤੁਧ ਨਾ ਦੇਸੀ ਛੋੜ।
ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀਆਂ ਨਸੀਹਤਾਂ, ਹਿਕ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋੜ।
ਉਹ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ਵੰਗਾਰਿਆ, ਤਾਂ ਮੋੜੇ ਕੌਣ ਹੋਰ। 44 ।

ਉਥੇ ਚੱਕੀ ਵਾਲਾ ਆ ਗਿਆ ਸਾਂਗ ਕਲੇਜੇ ਖਾਇ।
ਅਧ ਪਿਛੋਂ ਚੱਕੀ ਦੱਬਿਆ, ਉਸ ਕਦਮ ਨਾ ਅਗੇ ਪਾਇ।
ਜਾਂ ਅਗੇ ਰੂਹਾਂ ਉਡੀਆਂ, ਫੌਜਾਂ ਮਿਲੀਓਸੁ ਧਾਇ।
ਤਾਂ ਬਾਤੀ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪੁਰਕਾਰਵਾਂ, ਕੂਕਿਆ ਵਾਹੇ ਵਾਹੁ।
ਯਾਰੋ ! ਉਸ ਛੋਈ ਅੰਦਰ ਦੇ ਜਣੇ, ਤੁਸੀਂ ਅੱਖੀ ਦੇਖੇ ਜਾਇ।
ਹਿੱਕ ਮਿਰਜਾ ਹਿਕ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਜੇ ਕੂੜ ਨਾ ਕਰੇ ਖੁਦਾਇ।
ਓਹ ਚੱਕੀ ਵਾਲਾ ਸੱਦਕੇ, ਅਗੇ ਧੱਬ ਲਿਆਇ।
ਜੇ ਮੀਆਂ ਖਰਲ ਮਗਰ ਚੋਰਨਾ, ਤੈਨੂੰ ਕਿਥੇ ਨਜ਼ਰ ਪਿਆਇ। 45 ।

ਜਾ ਵਲਿਆ ਝਾੜਾ ਹੀਰਮਾ ਅਤੇ ਖੇੜਾ ਆਇ ਪਿਆ।
ਮਿਰਜੇ ਨੂੰ ਚੁਕ ਗਈਆਂ ਮਸਲਤਾਂ, ਜਾਂ ਕਟਕਾਂ ਧਾੜ ਲਿਆ।
ਜਾਂ ਧਰਿਆ ਕਸੇ ਸੋਟੀਆਂ ਜ਼ਹਿਰ ਕਹਰ ਬਲਾ।
ਤਾਂ ਫਾਚੀ ਫਾਥੇ ਸੇਰ ਜਿਉਂ, ਗੱਲ ਨਾ ਨਿਕਲੇ ਕਾਇ।

ਇਸਕ ਭਲੇਰਾ ਚੇਰਟਾ, ਫੁਲ ਲਏ ਗਲ ਲਾਹਿ।
 ਵਾਂਗ ਕਸਾਈਆਂ ਦੇ ਬੱਕਰੇ, ਲੈਂਦਾ ਖੱਲ ਲੁਹਾਇ।
 ਉਹ ਰਾਤ ਜਿਹੜੀ ਵਿਚ ਗੋਰ ਦੇ, ਸਾਕਰ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਆਇ।
 ਹਾਫਜ਼ ਚੰਨਣ ਚੀਰ ਨਾ ਜਾਣਦੇ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਟੁਕ ਟੁਕ ਕੀਤਾ ਚਾਇ।
 ਜਾਂ ਕੱਢੀ ਵੱਢੀ ਬੇੜੀਆਂ, ਕੇਹਾ ਦੋਸ਼ ਮਲਾਹ।
 ਮੈਂ ਦੋਸ਼ ਕੀ ਦੇਵਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ, ਕੇਹੀ ਇਸਕ ਦੀ ਰਾਹ। 46।

ਹਾਫਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਰਲਾਂ ਤੇ ਮੈਹਣਾਂ, ਧੁਰ ਦੇ ਸਾਕ ਕਦੀਮ।
 ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਨ ਨਾਨਕੇ, ਸੇ ਮੁੜ ਕੇ ਭਏ ਗਨੀਮ।
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਢ ਵੱਢ ਜੰਡ ਕਰੀਰ ਦੇ, ਲਾਏ ਢੇਰ ਅਜੀਮ।
 ਜਿਵੇਂ ਕੀਤੇ ਚੁਖ ਨਮਰੂਦ ਆ ਕਾਰਨ ਇਬਰਾਹੀਮ।
 ਉਹ ਠੋਕ ਚਕਮਕ ਧਾਰ ਸੋਖਤਨੀ ਅਗਨੀ ਚਾੜ ਕਦੀਮ।
 ਸਾੜ ਚਲੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਖਾਨ ਨੂੰ, ਸਰ ਕਰ ਮੁੜੇ ਮੁਹੀਮ। 47।

ਪਰ ਉਹ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹਾਫਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਕਿਹਾ ਕੁ ਡਿਠੇ ਕਾਜ।
 ਉਥੇ ਕੀ ਕੁਛ ਮਿਲਿਆ ਜੰਵ ਨੂੰ, ਮਨਸਲ ਘੋੜੇ ਦਾ ਖਾਜ।
 ਉਥੇ ਸਾਕੀ ਦੇਗਾਂ ਪੱਕੀਆਂ, ਤੀਰੀ ਹੋਰ ਅਨਾਜ।
 ਅਤੇ ਗਮ ਅੰਦੋਹ ਫਿਰਾਕ ਹੀ, ਉੜਕ ਬੋਮ ਪਿਆਜ।
 ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਭਾਹ ਲਗਾਇਆ, ਤੇਰੀ ਦਿਤਾ ਦਾਜ।
 ਪਰ ਮਾਤਮ ਅੱਗੇ ਠਿੰਗੜਾ, ਵੇਖ ਪਰਣੈਂਦਾ ਕਾਜ। 48।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਈ ਆਹੀ ਸੁਖ ਨੂੰ, ਦੁਖਾਂ ਕਸਿ ਕਮਾਨ।
 ਅਤੇ ਡੇਢ ਕਿਆਨੇ ਸੁਟਿਆ, ਰਿਹਾ ਦਿਲ ਅਰਮਾਨ।
 ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਪਵੇ ਵਿਚ ਬਾਂਦਰਾਂ, ਚਲੇ ਨਹੀਂ ਜਨ ਜਾਨਿ।
 ਉਹ ਚਿਥੇ ਉਸ ਮੁੰਨਿਆ, ਦੋਹਾਂ ਇਕੇ ਹਾਨ।
 ਜਾਂ ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ ਨਬੀ ਦੇ ਕੁੱਠੇ ਕਰਬਲਾ ਵਿਚ ਯਮਰਾਨ।
 ਯਾ ਮੁਸੱਲਮ ਦੇ ਫਰਜੰਦ ਦੇ, ਜ਼ਬਾ ਕੀਤੇ ਹਾਰ ਬੇਈਮਾਨ। 49।

ਏਹ ਪਰ ਨਿਉਂਦਾ ਮੌਤ ਦਾ, ਹੋਇਆ, ਸ਼ਾਦੀ ਦੇਖ ਨਿਕਾਹ।
 ਜੇ ਕੁਛ ਚਾਹੇ ਸੇ ਕਰੇ, ਬੇਪਰਵਾਹ ਖੁਦਾਇ।
 ਸਾਹਿਬਾਂ ਪੱਟ ਪੱਟ ਸੱਟੇ ਮੀਢੀਆਂ ਹੰਝੂ ਨੀਰ ਵਹਾਇ।

ਅਤੇ ਖਾਰਿਓਂ ਬੰਮਨ ਲਾਈਆ ਤੇਲ ਫੁਲੇਲ ਮਲਾਇ ।
ਨਾ ਹੀ ਝੰਡ ਗੁੰਦਾਈਆਂ ਮਾਂਗ ਸੰਧੂਰ ਭਰਾਇ ।
ਸਾਨੂੰ ਰਹੀ ਉਮੀਦ ਨਿਕਾਹ ਦੀ, ਨੌਸ਼ਹੁ ਨੂੰ ਅੰਗ ਲਾਇ ।
ਮੌਲੀ ਮਹਿੰਦੀ ਸਿਰ ਧੜੀ, ਸਾਡੀ ਸੱਧਰ ਨਾ ਲੱਥੀ ਕਾਇ ।
ਪਰ ਮਤ੍ਰੇਰ ਮਾਉਂ ਘਰ, ਜਿਸ ਦਿਤੀ ਅੱਗ ਸੁਲਗਾਇ । 50 ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਫਿਕਰੇ ਜੋੜ ਫਿਰਾਕ ਦੇ, ਵਿਚ ਮਿਰਜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਅਲਾਇ ।
ਵੈਣ ਕਰੇ ਵਿਚ ਮੈਹਣੀਆਂ, ਓਨਾ ਸਾਰ ਦੁਸੱਲੂ ਲਾਇ ।
ਮੈਹਣੀਆਂ ਸੱਲ ਕਲੇਜੇ ਛੱਲਕੇ, ਗਲ ਵਿਚ ਪਟਕਾ ਪਾਇ ।
ਫਾਹੇ ਦਿਤੀ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਨਾਲ ਵਣਾਂਦੇ ਚਾਇ ।
ਅਤੇ ਕਲਮ ਵੁੜੀ ਕਿਸ ਫੇਰਨੀ ਜਾਂ ਲਿਖੀ ਆਪ ਖੁਦਾਇ ।
ਅਲਹਮਦ ਬਜਾਇ ਲਿਆਂਵਦੇ, ਜਿ੍ਹਦੀ ਰਖੇ ਸ਼ਰਮ ਅੱਲਾਹੁ । 51 ।

ਮੇਟਣਹਾਰਾ ਕੌਣ ਹੈ ਜਾ, ਲਿਖੀ ਆਪ ਗੁਫਾਰ ।
ਏਹ ਪਾਕ ਕਹਾਣੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ, ਰਹੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ।
ਵਾਂਗ ਸੱਸੀ ਇਸ਼ਕ ਕਮਾਇਆ, ਜਿੰਦ ਦਿਤੀ ਮਿਰਜੇ ਨਾਲ ।
ਮਰਦੀ ਅੰਗ ਨ ਫੇਰਿਆ ਵਾਂਗ ਪਤੰਗ ਮਿਸਾਲ ।
ਏਥੇ ਥੋੜਾ ਕਰਾਂ ਬਿਆਨ ਮੈਂ, ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਇ ।
ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਨਾ ਪਿਛਾ ਛੋਡਿਆ, ਦਿਤਾ ਗੋਰ ਪੁਚਾਇ ।
ਇਸ਼ਕ ਲਗਾ ਤਨ ਹੀਰ ਦੇ, ਮੁਈ ਰੰਝੇਟੇ ਨਾਲ ।
ਰਾਂਝੇ ਮੇਹੀ ਚਾਰੀਆਂ, ਸੁਣਿਆ ਝੰਗ ਸਿਆਲ ।
ਸੋਹਣੀ ਮੇਈ ਵਿਚ ਨੈਂ ਦੇ, ਏਸ ਇਸ਼ਕੇ ਦੀ ਲਜ ਪਾਲ ।
ਮੇਹੀਵਾਲ ਜਿੰਦ ਦਿਤੀ ਆ, ਹੋਰ ਦੱਸਾਂ ਕੀ, ਹਾਲ । 52 ।

ਸ਼ਾਬਾਸ ਆਖੇ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਅੰਗ ਨਾ ਸੁੱਤੀ ਨਾਲ ।
ਆਸ਼ਕ ਸਦਾ ਹਿਆਤੀ ਅਗਲੀ, ਹਾਫਜ ਆਖ ਸੁਣਾ ।
ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹੀ ਰੋਵਣ ਜਾਨਵਰ, ਰੋਵਣ ਨੀਰ ਪਲਟ ।
ਖੜਿ ਖਰਲ ਖਲੋਤੇ ਮਾਰਿਆਂ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਘੜੀ ਨਾ ਖੱਟ । 53 ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਮਿਰਜੇ ਵੰਗਾਰਿਆ, ਕਾਹਨੂੰ ਵੇਖੋ ਪਟ ।
ਤੂ ਜਾਈਂ ਮਿਰਜਾ ਖਾਨ ਮੈਂ, ਖਾਈਂ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸੱਟ ।

ਕਰਦੇ ਸੌਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਕਿਉਂ ਆਸ਼ਕ ਥੀਣ ਕਪਟ।
 ਸਾਡੀ ਜਿੰਦ ਪਿਆਰੀ ਗਲ ਗਈ, ਅਸਾਂ ਮੂਲ ਨਾ ਜਾਣਾ ਵੱਤ।
 ਤੂੰ ਦੇਖ ਤੂਫਾਨ ਕੀ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਖੀਵੇ ਦੇ ਸਿਰ ਘਤ।
 ਜੇ ਜੁਲਮ ਨਾ ਡਿਠਾ ਆਸ਼ਕਾਂ, ਅਸਾਂ ਡਿਠਾ ਇਕਸੇ ਝਟ।
 ਸਾਨੂੰ ਨਾ ਦਰੁਦ ਨਾ ਫਾਤਿਆ, ਨਾ ਗੋਰੀ ਦਿਤਾ ਘੱਤ।
 ਕੁਝ ਖਬਰ ਨਾ ਮੂਲੇ ਖਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਦਾਨ ਨਾ ਦਿਤਾ ਭੱਟ। 54।

ਏਹ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਦਿਨ ਦਿਨ ਕਰੰਗ ਲਵੰਨ।
 ਅਲਾਉਨ ਬਧੇ ਸੰਮਲੇ, ਤਿੱਤਰ ਵੈਣ ਕਰੰਨ।
 ਤੋਤਿਆਂ ਮੈਨਾਂ ਕੂਹੀਆਂ ਚੁੰਜੁ ਲਾਲ ਵਸੰਨ।
 ਅਤੇ ਛਾਤੀ ਕੋਹੀ ਤਿਲੀਅਰਾਂ, ਹੰਝੁ ਨੀਰ ਪਵੰਨ।
 ਆਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਮਾਤਮ ਕੀਤਾ, ਪੰਖੇਰੂਆਂ, ਕਲੇ ਪਏ ਰੁਵੰਨ।
 ਅਤੇ ਨੀਲਾ ਵੇਸ ਬਨਾਇਅਨ ਥਰ ਥਰ ਪਏ ਕੰਬੰਨ।
 ਕਰ ਤੁਰਿਆ ਸਾਤਾ ਪੰਖਣੂੰ, ਰੋ ਰੋ ਵਿਦਾ ਥੀਵੰਨ।
 ਪਰ ਓਹ ਕਾਗ ਜੋ ਆਹੀ ਸਤਜੁਰੀ, ਹੰਝੁ ਹਾਰ ਪਵੰਨ। 55।

ਓਹ ਕਹਨੇ ਥੀ ਸਤਜੁਰੀ ਛਡਿਆ ਸਭਨਾ ਗਾਉਂ।
 ਸੰਦਲ ਬਾਰ ਦਾ ਚਲਿਆ, ਪਹਲੇ ਬਾਰ ਝਨਾਂਉ।
 ਵਤ ਦੂਰੋਂ ਪੁੱਛ ਵਲੀ ਥੀ, ਪੀਲੂ ਦਾ ਖਾਸ ਗਿਰਾਉਂ।
 ਵੈਦਾ ਆਇਆ ਕਹੀ ਤੇ, ਲੈ ਕੇ ਪੀਲੂ ਨਾ ਨਾਉਂ।
 ਉਸ ਦਰ ਤੇ ਆ ਪੁਕਾਰਿਆ 'ਮੀਆਂ' ਲੈ ਕਰ ਨਾਉਂ।
 ਅਸੀਂ ਮੋਮਨ ਸਾੜੇ ਢਿੰਗਰੀ, ਕੀਤਾ ਇਸ਼ਕ ਅਨਿਆਉਂ। 56।

ਹਾਫਜ਼ ਜੋ ਸਿਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਵਰਤਿਆ ਸਾਹਿਬਾਂ ਡਿਠੀ ਇਸ਼ਕ ਮੁਰਾਦ।
 ਸੋ ਪੀਲੂ ਸਮਝਿਆ ਸਭ ਕਾਰਨੇ, ਜਾਂ ਕੀਤੀ ਕਾਗ ਫਰਹਾਦ।
 ਮੋਯਾ ਗਿਆਂ ਦੇ ਸੁਖਨ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਦੋਦੇ ਦਾਦ।
 ਪਰ ਮੇਏ ਗਏ ਹਾਫਜ਼ਾ ਹੁਣ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਯਾਦ।
 ਮੈਨੂੰ ਪਰਬਤੋਂ ਭੇਜਿਆ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਦੇ ਤੁਸਾਡਾ ਨਾਉਂ।
 ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤੋਂ ਨਾਹੀ ਮੋਹਣਾ, ਪਰ ਦੱਸੀ ਕੋਈ ਨਾ ਥਾਉਂ। 57।

ਪੀਲੂ ਜਾਂ ਸੀਨਾ ਤੋਗਾਂ ਪਾੜ ਕੇ ਮੀਤ ਕੀਤਾ ਬਰਬਾਦ।
 ਪੀਲੂ ਦੇ ਕਾਹ ਵਿਗਾੜੀ ਗੈਰ ਥੋਂ, ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਇਹ ਬਰਬਾਦ।

ਹੁਣ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਰੂਹ ਪੀਲੂ ਦੀ ਗੋਰ ਤੇ, ਰੋਂਦਾ ਨੀਰ ਪਲਟ।
 ਪੀਲੂ ਮੁਨਸਫ ਗਏ ਜਹਾਨ ਥੋਂ, ਮੈਂ ਸਤਿਆ ਪਿਆ ਕੁਸਤ।
 ਕਦੀ ਰਲ ਮਿਲ ਹਾਫਜ਼ ਨੂੰ ਆਖਿਓ, ਜਗ ਵਿਚ ਨੇਕੀ ਖੱਟ।
 ਸਾਡੇ ਕਹਿ ਵਿਗਾੜ ਹੈ ਸ਼ਾਇਰਾਂ, ਜੋ ਜੋੜੇ ਕਿਤ ਭੱਟ।
 ਨਾ ਸਾਨੂੰ ਦੇਸੀ ਕੋਈ ਦਿਲਬਰੀ, ਮੈ ਨਾ ਪੁਛਾਂ ਸਟ।
 ਉਸ ਡਾਂਗ ਮੋਢੇ ਤੇ ਧਰ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰੀ ਤੁਰਤ। 58।

ਜਿਵੇਂ ਦਰ ਤੇ ਜਾਇ ਪੁਕਾਰਿਆ, ਪੀਲੂ ਗਾਵਿਆ ਸੀ ਗਾ।
 ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ ਡੂੰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਣ ਕੇ, ਸੋ ਹੋਇਆ ਜਗ ਗਵਾਹ।
 ਜਾ ਰੁੰਨਾ ਪੀਲੂ ਦੀ ਗੋਰ ਤੇ, ਬਾਣਾ ਬਤਰ ਸਿਆਹ।
 ਪੀਲੂ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹ ਬੋਲਿਆ, ਕਾਗਾ ! ਤੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜਾ।
 ਉਥੇ ਹਾਫਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਨੂੰ, ਰਲ ਮਿਲ ਪੈਰੀ ਪਾਹ।
 ਓਹ ਕਰੰਗੁ ਲਪੇਟੇ ਹੱਕ ਦਾ, ਤੇ ਦੇਖੇ ਆਪ ਅੱਲਾਹ। 59।

ਜੱਗ ਵੈਰੀ ਹੋਇਆ ਜੱਟ ਦਾ, ਪਰ ਹਾਫਜ਼ ਕਹੇ ਸਵਾਰ।
 ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੋਂਦੇ ਆਸਕਾਂ, ਲਾਨੁਤ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ।
 ਯਾਰੋ ! ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ ਤੇ, ਬੰਨ ਰਖਣ ਖਰਾ ਮੁਹਾਲ।
 ਹਾਫਜ਼ ਜਾਂ ਚਸਮਾਂ ਹੋਵਣ ਚਾਰ ਨਾ ਕੁਛ ਖੰਫ ਜਵਾਲ।
 ਅਸਾਂ ਨੋ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਿਆ ਡਰ ਕੇ ਮੋਹੀਵਾਲ।
 ਪਰ ਸੈਂ ਸੈਂ ਵਾਰੀ ਢੂੰਡਿਆ ਜਿਧਰ ਖਰਲ ਸਿਆਲ। 60।

ਯਾਰੋ ! ਪੀਲੂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਸ਼ਾਇਰ ਭੁੱਲ ਕਰੇਨਿ।
 ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਥਾਪਨਾ, ਕੰਧੀਂ ਦਸਤ ਧਰੇਨਿ।
 ਵਤ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ ਓਹ ਖਿਜਰ ਵੀ, ਓਨੂੰ ਮੱਦਤ ਮਲਕ ਕਰੇਨ।
 ਗੈਬੀ ਦੇਸੀ ਸੂਰਤਾਂ, ਗੈਬੀ ਥਾਨ ਦਿਸੇਨ।
 ਪਰ ਕਲਮ ਵੁੜੀ ਤਕਦੀਰ ਦੀ, ਬੰਦੇ ਕੌਣ ਫਿਰੇਨ।
 ਤੋੜੇ ਕਾਜ਼ੀ ਲਿਖੇ ਰਵਾਇਤਾਂ, ਮੁਫਤੀ ਫਤਵਾ ਦੇਣ। 61।

ਚੋਣਵੀਂ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ

- » ਅਤਰ ਸਿੰਘ, 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ', ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1991
- » ਅਬਦੁਲ ਗਫੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ', ਮਲਿਕ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ, ਤਾਜ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਲਾਹੌਰ 1956
- » —, 'ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਕਹਾਣੀ', ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਚੌਕ ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਲਾਹੌਰ 1972
- » ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, 'ਕਿੱਸਾ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਸ', ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1987
- » ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, 'ਚੋਣਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ 1971
- » 'ਸੱਸੀ ਪੰਨੂੰ ਹਾਸ਼ਮ' (ਸੰਪ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ), ਨਿਉ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ 1984
- » ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪ.), 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ', ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ 1991
- » ਸੱਯਦ, ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ, 'ਸੇਧਾਂ' (ਸੰਪ. ਪਰਦੁਮਣ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ), ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ 1977
- » ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, 'ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ', ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1991
- » ਸੀਤਲ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪ.), 'ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ 1970
- » ਸੋਹਣ, 'ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ 1970
- » 'ਸ਼ਬਦ ਸਲੋਕ (ਭਗਤਾਂ ਕੇ)' ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ 1969
- » 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ' (ਸੰਪ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ), ਪੈਪਸੂ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ ਮਿਤੀਹੀਣ
- » ਕਾਂਗ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, 'ਕਿੱਸਾ-ਪਰਿਪੇਖ', ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1985
- » ਕਾਂਗ, ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ, 'ਕਿੱਸਾ-ਸੰਵਾਦ', ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1990

- » 'ਕਾਦਰ ਯਾਰ, (ਸੰਪ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ 1969
- » 'ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ' ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ਮਿਤੀਹੀਣ
- » ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, 'ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ', ਸੋਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 1974
- » ਕੁਸ਼ਤਾ, ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕਰਾ' (ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ), ਟੈਪਲ ਰੋਡ, ਲਾਹੌਰ 1960
- » —, 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ', ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ 1950
- » ਘੁੰਮਣ, ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਪਰੰਪਰਾ', ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲਿਮਟਿਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ 1983
- » 'ਦਮੋਦਰ ਰਚਨਾਵਲੀ', (ਸੰਪ. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੇਮੀ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ 1972
- » ਨਾਭਾ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਵੀ ਵਾਰ 1993
- » 'ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', (ਸੰਪ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ), ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1973
- » 'ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' (ਸੰਪ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ), ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1967
- » 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ', (ਸੰਪ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ), ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ
- » 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਮੱਧ ਕਾਲ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ
- » 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਰੇਖਾ', (ਸੰਪ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1962
- » 'ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼', ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ 1971
- » ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, 'ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ', ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ 1976
- » ਫਰੈਂਕ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ', ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1992
- » ਬਾਵਾ, ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, 'ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ', (ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ), ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ 1932
- » 'ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਰਚਨਾਵਲੀ', (ਆਲੋਚਨਾ), ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ 1982

- » ਮਾਦਪੁਰੀ, ਸੁਖਦੇਵ, 'ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਵਣਜਾਰੇ', ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ 1962
- » 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕ੍ਰਿਤ ਪੀਲੂ', (ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ), ਫ਼ਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫ਼ਕੀਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਅਕਾਦਮੀ, ਲਾਹੌਰ 1962
- » 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕ੍ਰਿਤ ਪੀਲੂ (ਸੰਪ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਐੱਸ. ਅੰਮ੍ਰਿਤ), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1981
- » 'ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਸੱਦਾਂ' (ਸੰਪ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ), ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1975
- » ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ ਧਾਰਾ', ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ ਇੰਡੀਆ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ 1987
- » —, ਮਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਥਾ : 'ਰੂਪ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ', ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 1977
- » ਵਾਸੂ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਮਕ ਅਧਿਐਨ', ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ 1978
- » 'ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਾਵਿ ਲੋਕ' (ਸੰਪ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ), ਨਿਉ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ 1974

ਹਿੰਦੀ

- » ਕੈਲਾਸ਼ਪਤੀ ਓਝਾ, ਹਿੰਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਔਰ ਪਰੰਪਰਾ', ਸਾਹਿਤਯ ਸਦਨ, ਡੇਹਰਾਦੂਨ 1968
- » ਲੋਕ ਕਥਾਏ' (ਸੰਪ. ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭਾਰਤੀ), ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ 1969

ENGLISH

- » Aylen, Leo, 'Greek Tragedy and the Modern' World', Methuen & Co. Ltd., London 1964
- » Keith A. B., 'A History of Sanskrit Literature', Oxford University Press, London 1966
- » Temple, R.C. 'The Legends of the Punjab', Vol. II, Deptt. of Languages, Punjab, Patiala 1962
- » Tiwari V.N., 'Treatment of One of the Punjab Romances, Mirza Sahiban in Panjabi Verse', Punjab University, Chandigarh (unpublished Thesis) 1963.

ਕਿੱਸਾ ਤੇ ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਮੱਧਕਾਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਾਵਿ	ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ
ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਪਰੰਪਰਾ	ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ
ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ	”
ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ (ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ): ਪਾਠ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ	”
ਸੱਸੀ ਪੁਨੂੰ ਅਹਿਮਦਯਾਰ	”
ਕਾਦਰਯਾਰ-ਪੂਰਨ ਭਗਤ: ਪਾਠ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ	”
ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਫ਼ਜ਼ਲਸ਼ਾਹ	”
ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਕਾਦਰਯਾਰ	”
ਹਾਸ਼ਿਮ ਦੇ ਕਿੱਸੇ (ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਸਮੇਤ)	”
ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼: ਕਿੱਸਾ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਹੁਸਨਬਾਨੋ	”
ਮੁਕਬਲ: ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ: ਪਾਠ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ	”
ਚੱਠਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ (ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ)	”
ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸੇ	”
ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹਾਸ਼ਿਮ (ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਸਮੇਤ)	ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਮੰਡ
ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ: ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ	ਘੁੰਮਣ ਅਤੇ ਗੁਮਟਾਲਾ
ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	”
ਜੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ (ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ)	ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੁਨੀ
ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ	”
ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦੇ ਕਿੱਸੇ (ਆਲੋਚਨਾ)	ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ
ਸੁਖਨ ਦਾ ਵਾਰਿਸ: ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ	”
ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ: ਪਾਠ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ	”
ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ: ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁਲਾਂਕਣ	”
ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ: ਪਾਠ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ	”
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ: ਪਾਠ ਅਤੇ ਸਮੀਖਿਆ	ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ
ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ: ਲੋਕਤਾਤਵਿਕ ਅਧਿਐਨ	”
ਕਿੱਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ (ਪੀਲੂ): ਪਾਠ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ	”
ਦਮੋਦਰ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਕਵਿਤਾ (ਆਲੋਚਨਾ)	ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ
ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ: ਪਾਠ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ	”
ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ: ਪਾਠ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ	ਕਰਮਜੀਤ ਕੌਰ
ਕਿੱਸਾ ਸ਼ੀਰੀ ਫ਼ਰਹਾਦ (ਹਾਸ਼ਿਮ): ਪਾਠ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ	”
ਕਾਦਰਯਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸੇ: ਪਾਠ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ	ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ
ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਿਮ: ਪਾਠ ਅਤੇ ਸਮੀਖਿਆ	ਭਾਗਇੰਦਰ ਕੌਰ
ਕਿੱਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ (ਪੀਲੂ)	ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ
ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ	”
ਕਿੱਸਾ ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ (ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ)	ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ
ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ (ਕੌਰ ਚੰਦ ਰਾਹੀ)	ਜਸ਼ਨਦੀਪ ਜੋਸ਼ੀ
ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਮੌਤ	ਰਜਵੰਤ ਕੌਰ ਮਠਾੜੂ

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫ਼ਾਉਂਡੇਸ਼ਨ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-143002